ISSN 1563-0307
Индекс 75876; 25876

ӘЛ-ФАРАБИ атындағы ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ

ХАБАРШЫ

Психология және социология сериясы

КАЗАХСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ имени АЛЬ-ФАРАБИ

ВЕСТНИК

Серия психологии и социологии

AL-FARABI KAZAKH NATIONAL UNIVERSITY

THE JOURNAL

of Psychology & Sociology

№4 (63)

Алматы
«Қазақ университеті»
2017

ISSN 1563-0307
Индекс 75876; 25876

ХАБАРШЫ

ПСИХОЛОГИЯ ЖӘНЕ СОЦИОЛОГИЯ СЕРИЯСЫ

№4 (63)

25.11.1999 ж. Қазақстан Республикасының Мәдениет, ақпарат және қоғамдық келісім министрлігінде тіркелген

Куәлік №956-Ж.

Журнал жылына 4 рет жарыққа шығады

ЖАУАПТЫ ХАТШЫ
Бурханова Д.К., PhD доктор (Қазақстан)

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ:
Жаманбалаева Ш.Е., ғылыми редактор, социол. ғ.д., профессор
Аймағанбетова О.Х., ғылыми редактордың орынбасары, психол.ғ.д., профессор
Әбдірайымова Г.С., социол.ғ.д., профессор
Мадалиева З.Б., психол.ғ.д., профессор
Әбдікерова Г.О., социол.ғ.д., профессор
Ахтаева Н.С., психол.ғ.д., профессор
Ерментаева А.Р., психол. ғ.д., профессор
Шаукенова З.К., әлеум.ғ.д., профессор
Дүйсенбеков Д.Д., психол.ғ.д., профессор
Шеденова Н.У., социол.ғ.д., доцент
Қабакова М.П., психол.ғ.к., профессор м.а.
Қамзанова А.Т., PhD докторы, доцент м.а.
Серікжанова С.С., PhD докторы, доцент м.а.
Ким А.М., психол. ғ.д., профессор
Колева Ирина (Koleva Irina), педагог. ғ.д., профессор (Болгария)
Балихар Сангера, PhD доктор, профессор (Ұлыбритания, Кент университеті)
Виктор Агаджанян, PhD докторы, профессор (АҚШ, Аризона университеті)
Фей Сан, PhD докторы, профессор (АҚШ)
Ечевская О.Г., социол.ғ.к., доцент (Ресей)
Гаутам Н. Ядама, PhD докторы, профессор (Вашингтон университеті, АҚШ)
Ризулла А., техникалық хатшы, докторант

ҚАЗАҚ УНИВЕРСИТЕТІ
БАСПА ҮЙІ

Ғылыми басылымдар бөлімінің басшысы
Гульмира Шаккозова
Телефон: +77017242911
E-mail: Gulmira.Shakkozova@kaznu.kz

Редакторлары:
Гүлмира Бекбердиева, Ағила Хасанқызы

Компьютерде беттеген
Айгүл Алдашева

Жазылу мен таратуды үйлестіруші
Керімқұл Айдана
Телефон: +7(727)377-34-11
E-mail: Aidana.Kerimkul@kaznu.kz

ИБ № 11620

Басуға 26.10.2017 жылы қол қойылды.
Пішімі 60x84 $^{1}/_{8}$. Көлемі 6,6 б.т. Офсетті қағаз. Сандық басылыс.
Тапсырыс №80. Таралымы 500 дана. Бағасы келісімді.
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің «Қазақ университеті» баспа үйі.
050040, Алматы қаласы, әл-Фараби даңғылы, 71.
«Қазақ университеті» баспа үйінің баспаханасында басылды.

© Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, 2017

1-бөлім

ПСИХОЛОГИЯ

Раздел 1

ПСИХОЛОГИЯ

Section 1

PSYCHOLOGY

ҒТАМР 15.21

Борбасова Г.Н.[1], Жолдасова М.К.[2], Кустубаева А.М.[3]

[1]PhD докторант, borbasova1984@mail.ru
[2]PhD докторы, доцент м.а., e-mail: manzur777@gmail.com
[3]биология ғылымдарының кандидаты, профессор м.а., e-mail: Almira.Kustubayeva@kaznu.kz
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

ЭМОЦИЯ МЕХАНИЗМІНІҢ ПСИХОФИЗИОЛОГИЯЛЫҚ ТЕОРИЯЛАРЫ

Мақала эмоцияның түсіну механизмдерінің тарихи дамуына және эмоцияның нейрофизиологиялық күйін заманауи талаптарда зерттеуге арналған. Мақалада эмоцияны мидың функциясы ретінде қарастыратын ғылыми теорияларға анализ жасалған. Эмоцияның психофизиологиясы эмоционалдық үдерістерінде мидың жекелеген құрылыстары анықталғанда қатысатыны туралы Джеймс-Лангтің қарапайым түсіктерінен бастап жаңа технологиялардың негізіндегі заманауи зерттеулерге дейін тарихи дамуларына көзқарастар берілген. Эмоционалдық механизмдердің эволюциялық түсініктеріне жол салған адамдар мен жануарлардың эмоциялар бірлігіне ең алғаш мән берген Ч. Дарвиннің ғылыми-теоретикалық үлесіне ден қойылған. Симонованың ақпараттық теориядағы эмоциялар байланысының жүргізілуі заманауи дәрежеде зерттелуде. Түсінуге когнитивті жағынан келу жолдарының пайда болуы мен дамуы, иплицитті және эксплицитті эмоциялар түсінігінің дифференциациясы қарастырылған. Мақала соңын эмоциялық тапсырмаларды орындау үдерісінде миға тереңірек үңілуге жағдай туғызатын функциональды магнитті-резонанстық сканерлеуді қолданған заманауи зерттеулер тәмәмдайды. Бұл әдеби шолу эмоцияны болашақта зерттеудегі негізгі тенденцияларды ерекшелейді.

Түйін сөздер: эмоция, психофизиология, ми, ЭЭГ зерттеу, лимбикалық жүйе.

Borbasova G.N.[1], Zholdassova M.[2], Kustubayeva A.[3]

[1]PhD, e-mail: borbasova1984@mail.ru
[2]a.a associate Professor, PhD, e-mail: manzur777@gmail.com
[3]a.a. professor, Associate Professor, Cand. Bio.e-mail: Almira.Kustubayeva@kaznu.kz
al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

Psyhophysiological theories of emotion mechanism

The article devoted to the history of development in understanding the mechanisms of emotions and the modern neurophysiological studies of emotions. The article analyzes scientific theories that consider emotions as a function of the brain. Different scientific views on the psychophysiology of emotions is presented in the article, starting with the earlier ideas of James-Lange and concluding with the modern research based on the latest technologies. We emphasized the contribution of the scientific and theoretical approaches of Charles Darwin, who was the pioneer in description the unity of the emotions mechanisms in humans and animals. It was a foundation for the following evolutionary approach in the study of emotions. The structural representation of the emotional brain circle suggested by Papec is important approach in the psychophysiology of emotions nowadays. Simonov underlined the connection of emotions and needs in his information theory of emotions. The appearance and development of the cognitive approach to understanding emotions, as well as the differentiation of the concepts of implicit and explicit emotions are considered. The article is completed with description of the modern studies by using functional magnetic resonance imaging and a positron emission tomograph, which allowed us to look deeper into the brain while performing emotional tasks. This literature review highlights the main trends in the study of emotions and the possibilities for the development of future research.

Key words: emotion, psychophysiology, brain, research EEG, limbic subject.

© 2017 Al-Farabi Kazakh National University

Борбасова Г.Н.[1], Жолдасова М.К.[2], Кустубаева А.М.[3]
[1]PhD докторант 1-го курса, e-mail: borbasova1984@mail.ru
[2]и.о. доцента, доктор PhD, e-mail: manzur777@gmail.com
[3]и.о. профессора, кандидат биологических наук, e-mail: Almira.Kustubayeva@kaznu.kz
Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Республика Казахстан, г. Алматы

Психофизиологические теории механизма эмоций

Статья посвящена изучению исторического развития понимания механизмов эмоций и современного состояния нейрофизиологических исследований эмоций. В статье проанализированы научные теории, рассматривающие эмоции как функцию мозга. Представлено историческое развитие взглядов на психофизиологию эмоций с определением участия отдельных структур мозга в эмоциональных процессах, начиная с элементарных представлений Джемса-Ланге и завершая современными исследованиями на основе новейших технологий. Отмечен вклад научно-теоретических положений Ч. Дарвина, впервые обратившего вимание на единство механизмов эмоций у человека и животных и заложившего основу эволюционного представления эмоциональных механизмов. Структурное представление эмоционального круга Пэйпеца остается актуальным на сегодняшний день в психофизиологии эмоций. Проведенная взаимосвязь эмоций и потребностей в информационной теории эмоций Симонова изучается на современном уровне. Рассмотрено появление и развитие когнитивного подхода к пониманию эмоций, а также дифференциация понятий имплицитной и эксплицитной эмоций. Завершают статью более современные исследования с применением функционального магнитно-резонансного сканирования и позитронно-эмиссионного томографа, позволившими взглянуть вглубь мозга в процессе выполнения эмоциональных задач. Данный литературный обзор выделяет основные тенденции в исследованиях эмоций и возможностей развития будущих исследований.

Ключевые слова: эмоция, психофизиология, мозг, исследование ЭЭГ, лимбическая система.

Кіріспе

Жалпы эмоция мәселесін көптеген жылдар бойы ғалымдар жан-жақты зерттеп келе жатыр. Эмоция – инстинкт, қажеттілік, түрткілермен байланысты психикалық процесс пен күйдің ерекше тобы. Эмоция – субъектінің белсенді реттеуші қызметін атқаратын, өмірлік іс-әрекет жағдайының ішкі және сыртқы көрінісінің мәніне сай. Эмоция – мида ішкі және сыртқы әлемнен түскен ақпараттарды бағалау іс-әрекеті бар, түйсік пен қабылдаудың субъективті образ формасында кодталған (Рубинштейн С.Л., 1989: 181). Эмоция мәселесін отандық және шетелдік ғалымдар қарастырғанымен, оның психофизиологиялық аймағын, ми қызметін қарастыру өзекті, эмоцияның психофизиологиялық жағдайын, эмоция механизмін зерттеуде ЭЭГ зерттеулерін пайдалану әлі де талдауды талап ететін, толық зерттелмеген мәселе болып табылады.

Адам әрекет ету арқылы табиғатта өзгеріс тудырып қана қоймайды, басқа адамдарға әсер етеді, өзінің, өзгелердің әрекеттері мен қылықтарынан туындаған әсерді сезінеді, болған жағдайларды уайымдайды және қоршаған ортаға өзінше қатынас жасайды. Адамның ортаға деген қатынасы сезім және эмоция аймағын құрайды. Адамның өз эмоциясын түсіну және реттей алуы оның танымдық іс-әрекетінің бөлінбес шарты (Додонов Б.И., 1978: 78).

Эмоцияның психофизиологиясы эмоциялық жағдайдың нейрогуморалды туу механизмін зерттейді. Эмоциялы жүріс-тұрыста ішкі секреция бездерінен бөлінген гармон маңызды рөл атқарады.

Эмоциялар субъектілік уайымдарда мотив және қажеттіліктермен тура сипаттаушы формада байланысып, индивид құбылысы мен жағдайына мәнді әсерінің ерекше психикалық процесс және күй тобы болып табылады (Мэттьюс Дж., т.б., 2012: 35). Эмоция ішкі психикалық іс-әрекет және жүріс-тұрыстың негізгі механизмі қажеттілігін өтеуге бағыттаған, адам өмір белсенділігінің кез келген көрінісін алып жүру. Эмоциялық құбылыстың ұзақтық критегориясына байланысты, біріншіден – эмоциялы фон, екіншіден – эмоциялық жауап қайтару деп топтарға бөлінеді. Көрсетілген екі топта эмоциялық құбылыстың түрлі заңдылықтарына бағынады. Эмоциялық күй көп жағдайда адамның қоршаған ортаға, өзіне, өзінің тұлғалық сипаттамасына деген жаһандық қатынасты білдіреді.

Эмоцияның неғұрлым тіршілік сипаттамасы оның белгісі мен интенсивтілігіне байланысты. Жағымды және жағымсыз эмоциялар арнайы жылдамдықпен сипатталады. Эмоцияның тууы мен өтуі ми жүйесінің өзгертуші іс-әрекеті мен байланысты шешуші рөлді лимбикалық жүйе атқарады (Швырков В.Б., т.б., 1973: 325).

Лимбикалық жүйе – ми құрылысының терең филогенетикалық қызметтік жүйесімен, ағзаның жүріс-тұрыстық реакциясы және вегетативті-висералдық реттеу қызмет аймағымен байланысты. Оған таламус бөлігінің алдыңғы өзегі, сонымен қатар алдыңғы мидың соңғы бөлігі жатады. Нейрондар жүйке жүйесінің белсенділігіне әсер етуші (жүрек қағысы, тыныс алу т.б.) аралық мидың арнайы аймақтарына бағытталған, күшті эмоциялық өтуіндегі физиологиялық өзгерістерді осы аймақ бақылайды.

Барлық ағзадан түскен жүйке сигналдары, ми қыртысындағы жолдармен бағыттала, гиппокамп немесе алдыңғы ми бөлігіне бір немесе бірнеше лимбикалық құрылым арқылы өтеді. Ми қабығынан шыққан сигналдар да осы құрылым арқылы өтеді.

Лимбикалық жүйенің әр бөлігі эмоция қалыптасуына әрқалай жауапты. Оның туындауы миндалды жиынтық торлы түзілістің формация белсенділігіне тәуелді (Рейман Е.М. т.б., 1989: 116).

Торлы түзіліс. Эмоцияны қамтамасыз етуде ми қыртысының торлы түзілуі маңызды рөл ойнайды. Торлы түзілістегі үлкен жарты шар ми аймағына нейрон талшықтары таралады. Көбінесе бұл нейрондар «тән емес», яғни сезімталдық көру және есту сияқты бір ғана тітіркенгіштікке жауап беретін аймақтарға қарағанда, торлы түзіліс нейрондары көптеген реакция түрлеріне жауап берілді. Бұл нейрондар ағзаны барлық сезім мүшелерінен лимбалық жүйе және үлкен ми қыртысына белгі береді.

Ми маңдай бөлігі қыртысының жарты шары басқа бөліктерге қарағанда эмоциялық уайымдардың тууы мен саналау деңгейіне жауапты. Маңдай бөлігіне тура нейрондар таламус жолымен, лимбикалық жүйе, торлы түзіліспен барады (Толегенова А.А., т.б., 2014: 78-80) .

Негізгі бөлім

Жалпы эмоцияның қалыптасуын авторлар жан-жақты қарастырып келе жатыр. Алғаш 1872 жылы эмоция жайлы пікірді айтқан ғалымдардың бірі – Чарльз Дарвин, оның бақылауы бойынша: қорқыныш, ренжу және бақыт эмоцияларының бет әлпетте көрінуі практикалық түрде жеке де, әлеуметтік тұрғыда әмбебап болып табылады. Күрделі әлеуметтік ортада, әлеуметтік жүріс-тұрыс сияқты бет әлпетіндегі эмоцияларды білдіру де соншалықты маңызды болып келеді (Гриндель О.М., 1985: 31) .

Эмоциялық әрекеттердің көбі өздерінің пайдалы болуымен қажет, мысалы, жануардың қаһары жауын қорқыту үшін керек немесе олардың кейбірі өткен эволюциялық дамудың бір кезеңінде қажет болған әрекеттердің нәсілден нәсілге ауысып келе жатқан қалдығы (Ч. Дарвин). Мысалы, алақанның қорқыныштан дымқылдануы бір уақыттары біздің маймыл тектес бабаларымызға қауіп-қатер төнгенде ағаш бұтақшаларын берік ұстауға жәрдемін тигізген. Кейін бұл теорияның Э. Клапаред жалғастырды, ол: «қандай да бір сезімнің туындауы – адамның кезіккен жағдайға икемделе алмауынан, егер адам қашып, құтыла алатын болса, ешқандай қорқыныш сезіміне түспейді» – деп жазады. Ендігі бір оқшауланған теориялар тобы сезімді табиғаттың адамның ақыл-ой мүмкіндіктерімен байланыстырады.

Эмоцияның физиологиялық теориясы жайлы зерттеген авторлардың бірі Уильям Джеймс «Эмоция деген не?» деген сұраққа жауап берген. Джеймстің айтуы бойынша, арнайы физикалық күй түрлі эмоцияны сипаттайды (қызығушылық, таңдану, қорқыныш, өшу, толқу. Адам миында кері байланыс жүйесін сипаттап, олар эмоциялық уайымның сәйкес модалдығын туындатады. Соған қарамастан, барлығымыз эмоция деген не? – дегенде, ғылыми тұрғыдан нақты жауап беруге қиналып жатамыз. Б. Райм зерттеуі бойынша, «эмоция – жекеленген нақты мәселелерді шешу үшін жарамсыз» (Райм 1884), – деп, эмоцияның дағдарыс күйін зерттеу жайлы біршама шешімге келді (Александров Ю.И., 2014: 444).

Сәйкес денелік өзгеріс эмоцияның органикалық көрінісі деп аталады. Осы органикалық өзгеріс Джеймс-Ланге бойынша эмоцияның алғышарттары болып табылады. К. Ланге пайымдаған теория бойынша: ми қабығы физиологиялық ағзадағы өзгеріс туралы ақпарат алғанда, сонымен бірге ішкі ырықсыз жүрек толғаныстарынан болатын адамның кейіп өзгерістерінен, эмоцияның саналы тәжірибесі сезімдік күй пайда болады. Осы өзгерістерден туындайтын адам әсерлерінің бәрі – эмоциялық күйді танытады, яғни У.Джеймстің пайымдағанындай, «біздің қайғыруымыз жылағанымыздан, қорқуымыз қалтырауымыздан, қуанғанымыз күлгеніміздан» (У. Джемс). Сонымен, эмоция салдарынан болған дене шетіндегі органикалық өзгерістер ғалымдардың ойынша, сезімдер себебіне ауысады. Осы эмоциялардың ырықты реттелуінің түсініктемесі беріледі: мысалы, ұнамды эмоцияға тән әрекеттерді әдейі жасаумен қажет болмаған қасірет сезімін басуға болады.

Джемс-Ланге тұжырымы бірнеше қарсы көзқарастарды туындатты деуімізге болады. Негізгі сын айтқан У. Кеннон: әртүрлі сезімдерге байланысты жауап әрекеттер бір-біріне өте ұқсас, сондықтан олар адамның сан алуан эмоциялық қасиеттеріне сай келе бермейді.

Каннон-Бард өзінің ғылыми еңбектерінде (1929) «Эмоциялық реакциялар гипоталамус пен таламус жұмысының тұтастығын қажет етеді», – деп қарастырған, яғни ми қызметінің жұмысына мән берген десек болады (Симонов В.П., 2013:115).

Линдес-Хэбтің белсенділік теориясына сүйенсек, эмоциялы жағдай ми қыртысының төменгі бөлігіндегі торлы түзіліс нәтижесінде анықталады. Эмоция орталық жүйке жүйесіндегі сәйкес құрылымдардың жаңаруы және бұзылысы нәтижесінде туындайды. Белсенділік теориясы келесі жағдайларға негізделеді:

– Эмоция кезінде туындайтын мидың электроэнцефалографиялық суреті торлы түзіліс іс-әрекетінің «белсенділік жүйесі» көрінісімен байланысты.

– Торлы түзіліс жұмысы эмоциялы жағдайдың динамикалық параметрлерін анықтайды, мысалы, күшін, ұзақтығын, өзгермелілігін және тағы да басқа.

Шахтер-Сингердің: «Эмоцияның екі факторлы теориясы» бойынша: сезім – ол ретсіз периферияльық сигналдардың когнитивті аударылуы, 1960 жылдары Шахтер «ми қабығы фактілі түрде барлық эмоцияның тууына қатысады, ол периферияндан келетін біркелкі емес сигналдар тәрізді түрде орындалады», – деген. Осы қыртыс сигналдарға байланысты адам күткен немесе әлеуметтік қоғамға танымдық жауап қайтарады. Эмоция мәселесін сонымен қатар, «Гипоталамус пен таламустың қатысуымен болатын эмоция шеберінің теориясын» ми құрылымының қандай да қызметімен байланыстырған американдық ғалым Дж Пэйпец (1937) болды (Sheppes, G., 2013: 210).

Л. Фестингердің «Когнитивті диссонанс теориясы» бойынша адам бір нысан жөнінде бірінебірі психологиялық қарсы екі пайым ортасында таңдау өте алмай, күйзеліс эмоциясына түседі, яғни санадағы «білімдер» үйлесімсіздігінен жағымсыз сезім пайда болады. Танымдық диссонанс кезіндегі субъективті күй адам үшін жағымсыз күй алып келіп, бұл күйден тезірек арылғысы келеді. Ал іс-әрекеттің нақты нәтижесі мен көзделген ниеті өзара сәйкес келсе, адамда жағымды сезім туады. Адамның күтілімдерінің орындалуы, яғни ойлаған іс-әрекеті жүзеге асқанда танымдық елестер өмірге айналады, яғни нақты іс-әрекет нәтижесі мақсатқа сәйкес келгенде консонаста болады. Танымдық үйлесімсіздігінен құтылудың екі жолы бар:

1) өз ниетіңді шындыққа сәйкес өзгерту;

2) ниетке сай болатындай әрекеттің жаңа жолдарын іздестіру.

Сонымен, когнитивтік теория адамның сезімдік кейпін, оның әрекет, қылықтарының негізгі себепшісі ретінде қарастырады. Сонымен қатар, С. Шехтер (1950) ұсынған «Танымдық – физиологиялық теория» концепциясына сай эмоциялы процеске адамның түрткілері мен есте өз үлесін қосатындығын дәлелдеуге тырысқан, қабылданатын тітіркендіргіш, соның әсерінен болған денелік өзгерістерден туындаған эмоциялық күйге, адамның өткен тәжірибесі және өзі үшін өзекті қызығушылықтар мен қажеттіліктеріне әсер етеді. Эмоцияның танымдық теориясының жанама дәлелі адам уайымдарына сөздік нұсқаудың әсері, сонымен қатар туындаған жағдайға сай адам бағалауының өзгерісі болатыны анықталған. Адамдарға «дәрі» ретінде түрлі нұсқаулары бар физиологиялық сұйықтық ұсынған, бірінші зерттелушілерге бұл дәрінің «эйфория» күйін, екінші зерттелушілерге «ашу» сезімін тудыратындығын айтты. Соған сай дәрілерді қабылдаған соң, біраз уақыттан соң зерттелушілерден қандай сезімде екендіктерін сұрағанда, нұсқау бойынша күтілген нәтижелер алынған. Жаңашыл психологияда танымдық диссонанс теориясы адамның түрлі әлеуметтік жағдайдағы әрекеті мен қылықтарын түсіндіруде қолданылады (Кустубаева А.М.2008: 236). Эмоция – негізгі әрекеттер мен қылықтарға сай түрткі негізінің сипатында қаралады. Адам жүріс-тұрыс детерминациясында органикалық өзгерістерге қарағанда, танымдық факторлар негізіне мән беріледі.

Физиолог П.В. Симонов эмоция туындауы мен сипатын әсер етуші факторларды қысқа символдық белгілер арқылы көрсетуге тырысты. Жалпы формада эмоцияның туындауы мынандай құрылымдық формада өтеді: Э= F – П (Ин – Ис) , Э – эмоция, оның күші, белгісі мен сапасы; П – өзекті қажеттіліктің күші мен сапасы; (Ин – Ис) – бұрын қамтылған жеке тәжірибе және филогенетикалық негіздегі қажеттіліктерді қанағаттандыру ықтималдылығы, Ин – қажеттілікті қанағаттандыруға тиісті ақпарат; Ис – субьектінің нақты уақыттағы ақпарат тәсілі. П.В. Симонов ұсынған формула (оның концепциясы танымдық деңгей деп саналып, арнайы ақпараттық деген атаққа ие болды),

адамда туындаған күш және сапа эмоциясы, қалыптасқан жағдайдағы бағалау қабілеттерін қанағаттандыру және қажеттілік күшімен анықталады ().

П.В. Симонов (1981) анықтауы бойынша: эмоция – индивидқа әсер субъектісінің құбылысы мен жағдайының (қуаныш, қорқыныш, көңіл толу және т.б.) мәнді әрекетінің жанама субъективті уайым көрініс формасы, ол қажеттілік және мотивтермен байланысты ерекше психикалық процесс пен күй. Бұл түсінікте эмоция адамның кез келген өмірлік белсенділігін алып жүретін, қажеттіліктерді өтеуге бағытталған, адамның ішкі психикалық іс-әрекеті мен жүріс-тұрысын реттейтін негізгі механизм. Эмоция – адамның толықтай іс-әрекеті, физикалық көңіл-күйі мен танымдық процестеріне тиімді әсер етеді. Сондықтан эмоцияны зерттеу үлкен ғылыми және тәжірбиелік негізге ие. П.В. Симонов эмоцияның бірнеше түрлерін қарастырды.

Эмоцияның ақпараттық теориясы. Эмоция мәселесін толықтай зерттеуге арналған біздің қадам Павловтың мидың жоғарғы жүйке жүйесі іс-әрекеті бағытына негізделген. Ақпараттық теория тек шебер кибернетикалық, физиологиялық, психологиялық қана емес, сонымен қатар, ол Павловтың жоғары жүйке жүйесінің іс-әрекетін зерттеу жүйесімен тығыз байланысты. Біз эмоцияның ми механизміне қатысты Павловтың еңбегінде екі факторға көрсеткіш табамыз. Біріншіден, Павловтың туа біткен рефлекстермен байланыстылығын, бірақ ғалым адам эмоциясының шексіз көпжақтылығы туа біткен шартсыз рефлекстерге ғана жатқыза беруге болмайтындығын айтты. Сонымен қатар, жоғарғы жануарлар іс-әрекетімен адамның ми ақпараты шартты рефлекстік процеске қатысты және эмоция қалыптасуы мен реттелуіне жауапты екендігін ашқан болатын. Павлов тәжірибелерге сүйене келе, сыртқы стереотиптің қайталану әсерінен мидың үлкен жарты шарында ішкі жүйке процестерінің тұрақтылығы қалыптасады, – деді.

Эмоцияның көріністік-бағалау қызметі. Әдеби деректер мен жеке тәжірибелерімізге сүйене келе, 1964 жылы эмоция адам миының және жануарлардың өзекті қабілеттілігі мен қанағаттану ықтималдылығы мидың тұқым қуалаушылық негізінде және бұрын жеке тәжірибесінде қамтылған бағалауы деген шешімге келді.

Әрине эмоция көптеген факторларға тәуелді. Солардың ішіндегі танымалы субъектінің индивидуалдылық ерекшілігі, оның эмоциялық, мотивациялық аймағының, еріктік қасиеті т.б. ерекшеліктері. Уақыт факторы эмоциялық реакция екпінді дамитын аффект және күй сипатын иемденуге тәуелділігін, сағат, күн, апта бойы сақталды. Әлеуметтік және рухани қажеттілік негізінде туындаған эмоция жағымсыз әсерден қашу субъектіде үрей, ал мақсатқа жету мүмкіншілігінің ықтималдылығы – фрустрация т.б. тудырады.

Эмоцияның ауыспалы қызметі. Физиологиялық тұрғыдан арнайы ми құрылымының белсенді жүйесі, жүріс-тұрысты осы күйден максималды және минималды бағытта өзгеруге итермелейді.

Эмоцияның ауыспалы қызметі жүріс-тұрыстың туа біткен формасында, шартты рефлекторлық іс-әрекетті жүзеге асыруда кездеседі. Қажеттіліктерді қанағаттандыру ықтималдылығы бағасы адамдарда саналы және бейсаналы деңгейде өтеді. Саналанбаған болжам мысалына интуиция, мақсатқа жету бағалауы немесе одан өшіру эмоциялық «алдын ала шешім» түрінде жүзеге асады, осы эмоцияны тудырған логикалық талдау жағдайына итермелейді. Эмоцияның ауыспалы қызметі әсіресе мотивтердің бәсекелестік процесінде, мақсатқа бағытталған жүріс-тұрыста қажеттілік тудырады.

Эмоцияның бекіту қызметі. Іс-әрекетті бекіту феномені орталық орынға ие, себебі бекіту фактісіне білім, тіршілік ету, кез келген шартты рефлекстің ерекшелігі тәуелді. Павлов бекітуді биологиялық мән тітіркендіргіштігімен басқаларға сигналдық мән беретінімен байланыстырды.

Шартты рефлексті өңдеу процесінде ми механизмдерін кірістіру, инструменталды шартты рефлекстерді көрсетуде ерекше, себебі бекіту субъект сигналының шартты бөлігі инструменталды рефлекстердің өңделуін жан-жақты талдай келе, В. Вырвицка мынадай шешімге келді: жанамасыз бекіту бұл жерде қажет немесе қажет емес стимулды жою немесе қандай да қажеттіліктердің орындалмауы олардың жылдамдығы ағзаның қызметтік жағдайы және сыртқы орта сипаттамасына, жан-жақты тітіркенгіштер – жарық, дыбыс, сипап-сезу, иіс т.б. тәуелді.

Эмоцияның компенсаторлық қызметі. Эмоциялық стресс кезінде вегетативті қозғалыс (жүрек қағысы, қан қысымы, қан айналысы гармондары т.б.) күшейеді, ағза қажеттілігі жоғарылайды. Эмоциялық стрестің туындауы қалыпты күйден сыртқы сигнал бағалауына

және оған жауап беру принципіне келеді. Бұл ауысудың физиологиялық мәні А.А. Ухтомскийдің доминанта принципі реакциясын анықтау деп түсінуге болады. В.Т. Осипов шартты рефлекстің өндірістік кезеңінен «эмоциялық» деп атауы кездейсоқ емес (Ле Док, 2000: 163).

Егер шартты рефлексті біріктіру процесі эмоциялың стресті азайту және доминантты жауап беруден, шартты сигналдың таңдамалы реакциясына ауысса, қажеттілік күштірек болған сайын эмоцияның туындауы екінші генерализацияға әкеледі, – дейді Ж. Нюттен.

Эмоцияның адам психикасы мен жүріс-тұрысына әсерін сипаттайтын теория бойынша: эмоция – эмоциялық уайымның сипаты мен жылдамдығына әсер ету тәуелділігіне сай іс-әрекетті реттейді (Ле Док 2000: 173). Магда Арнольд жоғарыда айтылып кеткен бағытты одан әрі дамытты, оның пікірінше: «Эмоция жағдайды пайдалы, не зиянды түрде бейсаналық бағалау, ал сезім – бейсаналық бағалаудың саналы көрінісі», – деген.

1990 жылдары Пол Экман эмоциялардың негізгі кеңейтілген тізімін соның ішінде бет бұлшық етінде кодталмайтын, яғни көрінбейтін жағымды, жағымсыз эмоциялар бар екендігін сипаттайды.

Атақты ғалым П.В. Швырковтың «Рефлекторлы физиологиялық» теориясында жүріс-тұрыс механизмі мен себептеріне «таза физиологиялық» түсінік берді, мидың шындықты сипаттау көрінісінде психика қажет болмаған, ол тек физиологиялық процеспен шектелген.

Адамның өз эмоциясын түсіну мен реттей алуы тиімділікке жетудегі танымдық іс-әрекеттің бөлінбес шарты. «Эмоциялық интеллект» түсінігі ғылыми теориялық зерттеулерде, сонымен қатар қолданбалы психологияда кеңінен таралған. Эмоциялық интеллектіге байланысты зерттеулерді үш топқа бөлуге болады. Бірінші топ теориясы – эмоциялық интеллектіні тұлғаның индивидуалды ерекшелігі ретінде қарастырады, екінші топ – басқа танымдық қабілеттер ретінде, үшінші топ – аралас көзқарасты ұстанады. Осыған орай эмоциялық интеллектіні өлшеуге психометрикалық әдістемелер өңделеді. Осындай өлшеу технологиясы бұл деңгейдің танымдық процестер үшін маңыздылығын анықтауға көмектеседі. Эмоциялық интеллект деңгейі ес, зейінге әсер етеді және танымдық интеллектпен өзара байланысты (K. Luan Phan.,т.б., 2001:336) .

Эмоцияның психофизиологиялық дамуын тек теориялық тұрғыдан ғана емес, сонымен қатар, позитрон эмиссиясының томографиясы (ПЭТ) және функциялық магниттік-резонанстық (МРТ) аппараттары арқылы зерттеулер жүргізіп, көптеген зерттеулер эмоциялардың функциялық нейроанатомиясын сипаттай бастады. Атап айтқанда, нақты зерттеулер зерттеудің эмиссиясы типі мен проблемасының көлемдерімен ерекшеленеді және статистикалық қуат пен сезімталдықпен шектеледі. Ұзақ уақыт бойы эмоциялар лимбиялық жүйемен байланысты болған деп болжанған. Эмоция – жеке эмоциялық функцияға арналған арнайы жүйеден тұрмайды, ол ми қыртысындағы сенсорлық және қозғалтқыш функция. Жақында бұл болжам позитрондық эмиссиялық томография (PET) және функциялық магнитті-резонансты бейнелеу (MRI) сияқты нейровизуалды функциялы әдістерін қолдану арқылы сыналды. Бұл зерттеулерде церебральдық қан ағымында эмоциялық байланысты жоғарылату немесе кортикалды, лимбиялық және паралимбиялық аудандарда BOLD сигналы (белсендіру) берілді. Көптеген авторлар мидың белгілі бір бағыттары эмоциялық операциялар үшін функциялық мамандандырылған болжамды құрған болатын. Кейбір миндалинеге тәуекелге (Hadas Okon-Singer., т.б., 2015:89) байланысты өңдеу үшін өте маңызды болып табылады деп есептелді, дегенмен мысалы, басқалары миндалинеге белсендіру аффективтік стилі сынғанда сәйкес келетіндігін айтады. Ол орбиталық префронталды артериялық күтпеген мәнжайлар эмоцияларға байланысты бағалау үшін маңызды болып саналады, ал медициналық префронталдылық, эмоциялық шешімдерді қабылдау үшін белгілі бір мүмкіндіктер мен эмоциялық өзін-өзі реттеу бар деген болжамға сәйкес болатын. Ретроспирацияның қабығы эмоциялы ынталандырғыштарды емдеуде, әсіресе эмоциялар мен эпизодты жадылардың өзара әрекеттесуінде маңызды рөл атқарады. Осы мамандандырылған эмоциялық аймақтардың жалпы келісіміне қарамастан, әр түрлі индукциялық әдістерді және бейнелеу әдістерін қолдана отырып, зерттеулерден туындайтын қайшылықтар жиі кездеседі (Kandel E. R., т.б., 2000: 230).

Мәселені жобалау кезінде, визуализация және талдау әдісімен жекелеген бейнелердің зерттеулері мидың қай аудандарында статистикалық қуаттың төмен болуына байланысты эмоцияларға жауапты болатынын анықтады. Бұл өзгерістер табылған активтердегі айырмашылықтарды түсіндіруді қиындатты.

Бұл жағдай ұзақ мерзімді зерттеулердің кең мета-талдауына арналған шешімдердің бірі болуы мүмкін (Posner M., т.б., 1971: 123). Зерттеудің нәтижелерін зерделеу әрекеттер модельдері ұқсас және әртүрлі эмоциялық мәселелермен бағалануы мүмкін. Бұл мета-талдау эмоциялы активтендіруге байланысты ерекше аймақтарды іздеуде иммобилизацияның нәтижелерін, ерекше эмоциялар мен индукцияның әр түрлі әдістерімен зерттейді. Сондай-ақ, бұл мақалада эмоциялық белсенділіктің проблемаларына байланысты мидың аудандарының бар-жоғы зерттелген (мысалы, эмоциялық өрнектерді тану, гендерлік дискриминация және т.б.). Атап айтқанда, бұл зерттеулерде мидың «сезімтал» нақты аймақтарында эмоциялық проблемалар қалай болғанын зерттеген (зерттеудің қызығушылығын ескере отырып, аймақтағы белсенділік туралы есеп беру пайызы көрсетілген). Сондай-ақ, мидың «нақты» аймақтарының әртүрлі эмоциялық реакцияларға қатысты екені қарастырылған (белгілі бір аймақтағы белсендіру жиілігімен басқа аудандарымен салыстырғанда). Жыныстық эффект пен валенттік (эмоциялар жағымсыз немесе жағымды болу) дәрежесі белсендіру үлгілеріне әсері туралы жанама мәселе эмоциялардың нейровизуалды негізгі тақырыптары болып табылады екен және сондықтан да кең және жеке талқылауды талап еткен.

Біз білетініміздей, бұл эмоцияны қамтитын функциялық нейровизуалды зерттеулердің алғашқы мета-талдауы. Зерттеулер жиынтығынан деректерді пайдалану арқылы мидың белгілі бір облыстары жалпы эмоциялы активациялаумен, әртүрлі эмоциялармен, әртүрлі индукциялық әдістермен және танымдық эмоциялық тапсырмалармен байланысты болғанын қарастырдық. Осы мақала бойынша талдаудың көрсеткіші төмендегідей қорытынды көрсеткен:

1) қызығушылықтың барлық санаттары мен салаларында эмоциялы үдерісте ортақ рөл атқарған;

2) қорқыныш, әсіресе бездермен күрес;

3) белсенділікке байланысты;

4) эмоциялық қайта шақыру;

5) когнитивтік сұранысқа ие эмоциялық тапсырмалар.

Мета-талдау әр түрлі эмоциялық тапсырмаларға қатысатын мидың жеке бағыттарын анықтаған. Осыған байланысты аудандардың көпшілігі және олардың функциялы рөлдері бұрын анатомиялық сипаттамалар, жануарлар эксперименттері және адам жарақатының зерттеулері туралы деректерге сәйкес келеді.

Бірнеше әдіснамалық көзқарас эмоцияларға нақты аймақтық мидың қатысуын анықтаудың сенімділігіне және негізділігін арттыруға және кейінгі мета-талдауларда, зерттеулерде мағыналы салыстыру жасауға мүмкіндік береді. Болашақта жүргізілген зерттеулерде ынталандырулар мен дизайнды белсендіру парадигмаларын, қызығушылықтың эмоциялық процесін мұқият оқшаулау арқылы пайдалануға болады. Миға белсендірудегі жеке айырмашылықтардың әсері параметрлік немесе факторлық схемалар (мысалы мінез-құлық / физиологиялық көрсеткіштермен) немесе жеке және температуралық терапия шаралары арқылы талдануы мүмкін. Белгілі бір активтендіруді «қосылым» және «желі» немесе оқиғаға байланысты жобаларды талдау арқылы одан әрі оқшаулауға болады. Болашақ нейроэмирлеу зерттеулері, осы шолуда анықталған эмоциялық операциялардың функциялық ми секрециясы мен байланысына қатысты қазіргі түсінігімізді толықтыратынына қарамастан, эмоциялардың функциялық нейроанатомиясының маңызды құрамдас бөлігі болып табылады (Ekman P., т.б., 1971: 271).

Жоғарыда атап өткендей, эмоцияның психофизиологиялық дамуын позитрон эмиссиясының томографиясы (ПЭТ) және функциялық магниттік-резонанстық (МРТ) аппараттарымен қатар электроэнцефалография (ЭЭГ) аппараты арқылы жүргізілген зерттеулерге тоқталсақ, соңғы жылдары ми жұмысына талдау жасау таным мен эмоцияның өзара қарымқатынас бағыттылығын зерттеуді тездету үшін мықты құралдар пайда болғанын көреміз. Бұл жұмыс ақыл табиғаты жайлы негізгі сұрақтарға түсінік беріп және психикалық ауытқулар тууы жайлы маңызды ақпарат береді. Бұл зерттеулер көрсетуі бойынша стресс, уайым және басқа да эмоциялар таным элементтеріне тереңнен әсер етеді, оған: зейін, ес, танымдық бақылау жатады. Көбінесе бұл әсер уақытша өтпелі эмоциялық жағдайда сақталады. Зейіннің жүйесі, орындаушы бақылау мен жұмыс есі, эмоцияның реттеуші қызметін атқарады. «Эмоциялық» және «танымдық» ми арасындағы айырмашылық анық емес және өзара тәуелді. Зерттеуде дәлелденгендей ми аймағы мен психологиялық процесс таныммен байланысты, алдыңғы ми қыртысы және еңбек есі эмоция үшін маңызды рөл атқарады. Сонымен қатар, болжанғандай эмоциялық және танымдық аймақтар бір-біріне бейімделген және бейімделмеген жүріс-тұрыс байланыс тәсілі арқылы әсер етеді. Зерттеу-

де эмоция мен танымның ми жасушасында айқасып (переплетаются) жатқандығын көреміз. Эмоциялық-танымдық ми түсінігін терең дамыту үшін, ақылды түсініп қана қоймай, оның бұзылыстарының шығу тегінің себебін анықтау маңызды. Бұл еңбектен көретініміз эмоциялық сигнал, эмоциялық жағдай және эмоциялық қыр ақпаратты өңдеу кезінде негізгі элементтерге қатты әсер етеді, оған зейін таңдамалығы, еңбек есі, танымдық бақылау кіреді (Апресян Р.Г., т.б., 1983: 110).

Қорытынды

Қорытындылай келе эмоция – өзіне бірнеше құрылымды алып жүретін күрделі психикалық феномен, мысалы басынан өткерілген саналанған сезім – бұл эмоцияның феноменологиясы, ағза жүйке жүйесінде вегетативті және эндокриндік процестердің өтуі – бұл эмоцияның вицералды феноменологиясы, сонымен қатар эмоция жылдамдығы, дыбыс ырғағы, ым-ишара, түрәлпет бұлар эмоция жүріс-тұрысының феноменологиясы; эмоцияның орталық феноменологиясы – ми белсенділігінің орталық жүйке жүйесі жұмысының өзгерісі.

Біз талқылаған бірнеше теориялардың компоненттері эмоция механизмдерін, оның психофизиологиялық зерттеулердің маңыздылығын көрсетті. Сонымен, эмоцияның психофизиологиясын зерттеу әр түрлі эмоциялық тапсырмаларға байланысты, мидың реакциясын, қызметін, белсенділігін зерттейді. Эмоцияның анатомиялық дамуы, лимбикалық жүйесі ми құрылысының дамуымен тікелей байланысты. Бұл Пэйпец теориясымен сәйкес келеді (Хомская Е.Д., т.б., 1998:223). Эмоция механизмін сенімді зерттеу жиынтығы бірнеше деңгейлерде көрінді: субъективті – бұл үшін психофизиологиялық әдістемелер қолданылады; вегетативті реакция деңгейінде – жүйке жүйесінің вегетативті реакциясы зерттелінеді; орталық жүйке жүйесінің іс-әрекет деңгейінде бұл үшін электроэнцефалография қолданылады, бұл зерттеулер жайлы келесі мақалаларымызда толығымен ашып қарастыратын боламыз.

Әдебиеттер

1 Рубинштейн С.Л. Основы психологии. – М.: Педагогика, 1989. Т. II. – 592 с.

2 Додонов Б.И. Эмоция как ценность. – М., 1978. – 560 с.

3 Matthews G., Fellner A. N. The energetics of emotional intelligence. In M. W. Eysenck, M. Fajkowska, & T. Maruszewski (Eds.), Warsaw lectures on personality emotion and cognition (vol. 2). Eliot Werner Publications. Clinton Corners, NY:2012. – P. 22-45.

4 Швырков В.Б., Александров Ю.И. Обработка информации, поведенческий акт и корковые нейроны //Доклады АН СССР. 1973. Т. 212. – № 4. – С. 1021.

5 Reiman E. M., Raichle M. E., and Robins, E. Involvement of the temporal poles in pathologial and normal forms of anxiety [Involvement of the temporal poles in pathologial and normal forms of anxiety] J. Cereb Blood Flow Metab. 9: pp. 589.

6 Tolegenova A.A., Kustubayeva A.M., Matthews G., Trait Meta-Mood, gender and EEG response during emotion-regulation. Personality and Individual Differences, 2014. Pp. 65, 75-80.

7 Гриндель О.М. Межцентральные отношения в коре большого мозга по показателям когерентности ЭЭГ при восстановлении сознания и речи после длительной комы //Журн. высш. нервн. деят. – 1985. Т. 35. – №.2. – 60 с.

8 Психофизиология: учебник для вузов. – 4-е изд. / под ред. Ю.И. Александрова. – СПб.: Питер, 2014. – 464 с

9 Симонов В.П. Эмоциональный мозг. – М.: Издательство «Наука», 1981. – 268 с.

10 Sheppes G., and Levin Z. (2013). Emotion regulation choice: selecting between cognitive regulation strategies to control emotion. Front. Hum. Neurosci. pp. 7-179.

11 Кустубаева А.М. Функциональное магнитно-резонансное сканирование и когнитивные функции // КазНУ, серия Вестник психологии и социологии. 1 – (24). – Алматы, 2008. – С. 75-80.

12 LeDoux, J. E. Emotion circuits in the brain. Annu. Rev. 2. Neurosci №3. pp.155–184.

13 Phan, L., K., Tor, W., Taylor, S.F., and Liberzon I. (2013) Functional Neuroanatomy of Emotion: AMeta-Analysis of Emotion Activation Studies in PET and fMR. pp. 330-351.

14 MacLeod C., and Mathews A. Cognitive bias modification approaches to anxiety. Annu. Rev. Clin. Psychol. 8, (2012). pp.189–217.

15 Okon-Singer H., Hendler T., Pessoa L., Shackman A.J. The neurobiology of emotion–cognition interactions: fundamental questions and strategies for future research. 2015. pp.79-90.

16 Kandel E. R., Schwartz J.H., Jessell T.M. Principles of Neuronal science. 2000. – P. 366.

17 Posner M., Rothbart M. (2000). Developing mechanisms of self-regulation. Development and Psychopatology. P. 427-441.

18 Ekman P., Friesen W.V., Tomkins S.S. Facial affect scoring technique: A first validity study / Semiotica, 1971, 1, 37-53

19 Апресян Р.Г. Когнитивный аспект функционирования эмоций и интеллекта в нравственности / Рациональное и эмоциональное в морали / под. ред. А.И. Титаренко, Е.Л. Дубко. – М., 1983. – 165 с.

20 Хомская Е.Д. Мозг и эмоции: нейропсихологическое исследование. – М.: Рос. пед. агенство,1998. – 266 с.
21 Изард К. Эмоции человека. – М.: Изд-во МГУ, 1980. – 439 с.

References

1 Rubinshtein, S.L. (1989) Osnovy psychologii [Fundamentals of Psychology]. – M. Pedagogy. Vol.II.
2 Dodonov, B.I. (1978) Emocii kak cennost' [Emotion as a value]. – Moscow.
3 Matthews, G., Fellner, A. N. (2012) The energetics of emotional intelligence. In M. W. Eysenck, M. Fajkowska, & T. Maruszewski (Eds.), Warsaw lectures on personality emotion and cognition (vol. 2). Clinton Corners, NY: P 22 – 45 Eliot Werner Publications.
4 Shvyrkov, V.B., Aleksandrov, Yu.I. (1973) Obrabotka Informacii, povedencheskiy akt I korkovie neyrona [Information processing, behavioral act and cortical neurons] Reports of the Academy of Sciences of the USSR. Vol. 212 No. 4. P. 1021.
5 Reiman, E.M., Raichle, M.E., and Robins, E. (1989) Involvement of the temporal poles in pathologial and normal forms of anxiety. J. Cereb Blood Flow Metab. 9: P. 589.
6 Tolegenova, A.A., Kustubayeva, A.M., Matthews, G., (2014) Trait Meta-Mood, gender and EEG response during emotion-regulation. Personality and Individual Differences, P. 65, 75-80.
7 Grindel, O.M. (1985) Mezhcentralnie otnoshenia v kore bolshogo mozga po pokazatelyam kogerentnosti EEG pri voss-tanovlenii soznania I rechi posle dlitelnoi komi [Intercentral relations in the cerebral cortex in terms of the EEG coherence indices in restoring consciousness and speech after a long coma]. Journ. higher. neur. act. 1985. T.35. №2. – 60 p.
8 Psychofiziologia (2014): Uchebnik dlya vuzov. 4-ed. [Psychophysiology: Textbook for high schools]. St. Petersburg: Peter.
9 Simonov, V.P. (1981) Emocionalniy mozg [Emotional brain]. Publishing house «Science» Moscow.
10 Sheppes, G., and Levin, Z. (2013). Emotion regulation choice: choosing between cognitive regulation strategies to control emotion. Front. Hum. Neurosci. 7:179.
11 Kustubayeva, A.M. (2008) Funkcionalnoe magnitno-rezonansnoe skanirovanie I kognitivnie funkcii [Functional magnetic resonance scanning and cognitive functions]. KazNU Herald, Series of Psychology and Sociology. 1 – (24), Almaty, 75-80p.
12 LeDoux, J. E. (2000) Emotion circuits in the brain. Annu. Rev. 2. Neurosci 3: 155-184.
13 Phan, L., K., Tor, W., Taylor, S.F., and Liberzon I. (2013) Functional Neuroanatomy of Emotion: AMeta-Analysis of Emotion Activation Studies in PET and fMR. P. 330-351:
14 MacLeod, C., and Mathews, A. (2012). Cognitive bias modification approaches to anxiety. Annu. Rev. Clin. Psychol. 8, P. 189-217.
15 Okon-Singer, H., Hendler, T., Pessoa, L., Shackman, A.J. (2015) The neurobiology of emotion-cognition interactions: fundamental questions and strategies for future research. 79-90.
16 Kandel, E. R., Schwartz, J.H., Jessell, T.M. (2000) Principles of Neuronal science.
17 Posner, M., Rothbart, M. (2000). Developing mechanisms of self-regulation. Development and Psychopathology. 427-441.
18 Ekman, P., Friesen, W. V., Tomkins, S.S. (1971) Facial affect scoring technigue: A first validity study. Semiotica, 1, 37-53
19 Apresyan, R.G. (1983) Kognitivniy aspect funkcionirovania emociy i intellekta v nravstvennosti [The cognitive aspect of the functioning of emotions and intellect in morality] / Rational and emotional in morals. M.: publishers.
20 Khomskaya, E.D. (1998) Mozg i Emociy: neyropsichologicheskoe issledovanie [Brain and emotions: a neuropsychological study]. Moscow: Ros. ped. agency, 266 p.
21 Izard K. (1980) Emocii cheloveka [Emotions of man]. Moscow: Izd-vo MGU.

ҒТАМР 15.21.41

Сарбасова Г.Ж.

PhD докторант, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: 85gulzat@mail.ru

СТУДЕНТ-ПСИХОЛОГТАРДЫҢ ЭМОЦИОНАЛДЫ ҰСТАМДЫЛЫҒЫ

Мақалада қарастырылып отырған мәселе қазіргі ЖОО-да білім алушы болашақ психологтарға бағытталған, себебі әрбір болашақ маман өзінің кәсіби сапаларын оқу үдірісінде дағдыландыруы қажет. Студент-психологтардың кәсіби іс-әрекеттеріндегі эмоционалды төзімділігі мен оның ғылыми тұрғыда зерттелу мәселелері орын алуда. Бұл тақырыптың қазіргі таңдағы өзектілігі студенттің жеке тұлғалық дамуындағы өзін-өзі тануы, өзін-өзі өзектендіруі, өзін-өзі басқара алуының ерекшеліктері эмоционалды төзімділігінің қалыптасуымен байланысқан. Ресейлік ғалымдардың зерттеулеріндегі нәтижелерге сүйене келе тұжырымдар жасалды. Эмоционалды ұстамдылық бойынша зерттеу жүргізген ғалымдардың ой-пікірлері, ғылыми зерттеу әдістері бойынша тұжырымдар жасалған. Психологиялық қызметтің бағыттары, принциптеріне сипаттама жасалды. Болашақ психологтарға эмоционалды ұстамды болуларындағы тұлғалық сапалары, мінез-құлқы, темпераменті арасындағы байланыстар қарастырылды. Психология саласында көптеген зерттеулер жүргізген ғалымдардың еңбектерінде бөліп көрсеткен эмоционалды ұстамдылық сапалары мен критерийлері де көрсетілді. Мақаладағы қарастырылған мәселенің нәтижесі бойынша болашақ психологтардың өздерінің кәсіби іс-әрекеттерінде эмоционалды ұстамды бола білулері атқарар қызметтеріндегі ең маңызды сапа екендігі жайлы қорытынды шығарылды.

Түйін сөздер: эмоционалдық икемділік, кәсіби психолог, эмоциялық көрініс, эмоциялық аймақ, рефлексия, эмпатия, өзін-өзі тану, өзін-өзі тану, темперамент, эмоционалды тұрақтылық.

Sarbasova G.Z.

PhD-studentl, al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: 85gulzat@mail.ru

Emotional stability of students-psychologists

The article considers with issues related to the formation of emotional stability of students – future psychologists. The problem of development of emotional stability is revealed in scientific research in the field of professional activity, however, in the professional activity of students-psychologists is insufficiently studied. The article contains a theoretical and methodological review of this problem in psychological and pedagogical literature. The author refers to the studies and conclusions taught by Russian scientists. From the research the author concluded that the problem of emotional stability is closely related with the problem of self-identification, self-actualization, self-control of the student's personal development. The development of emotional stability is one of the priority areas in the professional training of future psychologists. The author states that the development of emotional stability should be given more attention in the learning process, using interactive exercises, games, exercises in class. The conclusion to which the author came, testifies to the important role of emotional stability in the professional activity of a psychologist, determining its success and effectiveness.

Key words: emotional gibility, professional essentials psychologist, emotional expression, emotional zone, reflection, empathy, self-awareness, self-actualization, temperament, emotional stability.

© 2017 Al-Farabi Kazakh National University

Сарбасова Г.Ж.
PhD докторант, Казахский национальный университет им. аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: 85gulzat@mail.ru

Эмоциональная устойчивость студентов-психологов

В статье рассматриваются вопросы, связанные с формированием эмоциональной устойчивости студентов – будущих психологов, так как эта проблема актуальна в современном вузе, поскольку каждый будущий специалист должен формировать свои навыки в учебном процессе. Проблема развития эмоциональной устойчивости раскрыта в научных исследованиях в области профессиональной деятельности, однако в профессиональной деятельности студентов-психологов недостаточна изучена. В статье проведен теоретико-методологический обзор данной проблемы в психолого-педагогической литературе. Автор ссылается на исследования и выводы, полученные российскими учеными. Из исследований автором сделан вывод, что проблема эмоциональной устойчивости тесно связана с проблемой самоидентификации, самоактуализации, самоконтроля личностного развития студента. Развитие эмоциональной устойчивости является одним из приоритетных направлений в профессиональной подготовке будущих психологов. Автор констатирует, что развитию эмоциональной устойчивости надо уделять больше внимания в процессе обучения, используя интерактивные занятия, игры, упражнения на занятиях. Вывод, к которому пришел автор, свидетельствует о важной роли эмоциональной устойчивости в профессиональной деятельности психолога, детерминирующей ее успешность и эффективность.

Ключевые слова: эмоциональная гибкость, профессиональный психолог, эмоциональное выражение, эмоциональная зона, отражение, эмпатия, самосознание, самоактуализация, темперамент, эмоциональная стабильность.

Кіріспе

Қазіргі кезде психология саласына деген қызығушылық ерекше, бірақ ол қызығушылық пен қажеттілік психолог маманның өз қызметін тиімді және нәтижелі атқаруында. Осы орайда қазіргі кезде психолог маманның өз қызметінде түрлі эмоционалды қиындықтарға төтеп бере білуі ең алдымен өзіндік эмоционалды ұстамдылығының қалыптасуына байланысты болып келеді. Сол себепті біздің қарастырылатын мәселеміз болашақ психологқа қаншалықты ұстамды болуы маңызды екендігінде және де эмоционалды ұстамдылықты студенттік кезеңде, оқу және тәжірибе барысында қалыптастыра білуінде.

Эмоционалды ұстамдылық ол психолог маманға ерекше қажет сапаларының бірі болып табылады, сол арқылы ол адамдарға көмек көрсету барысында өзін-өзі басқара білу қабілетін арттырады, түрлі эмоционалды қиын жағдайларда шешім таба білуге икемді болады. Эмоционалды ұстамдылық мәселесі психология саласындағы қиындықтар мен қайшылықтарға байланысты қазіргі таңда өзекті болып отыр. Себебі көптеген мамандар өз қызметінде қиындықтарға ең алдымен эмоционалды ұстамды бола білмегендігінен бас тартуда. Әрине эмоционалды ұстамдылық жеке тұлғаның өзіндік ерекше қасиеті болғанымен болашақ психолог оны өз-өзіне қалыптастыруы негізгі шарт. Бұл мәселе көптеген отандық және шетелдік зерттеулерде орын алғанымен, оның студент-психологта даму жолдары әлі күнге дейін өз өзектілігін жойған емес.

Тұлғаның эмоционалды аймағы ерекшеліктері көп жағдайда адамның өмірлік сферасына ықпал етеді. Жоғары оқу орнындағы оқыту формалары, әдістер, интеллектуалдық қызмет мазмұнын бекітетін аса жоғары талаптар студенттердің жүйке жүйесіне шамадан артық күш түсіріп, болашақ кәсіби іс-әрекетіне қажетті сапаларды дағдылауына өз әсерін тигізеді. Қазіргі таңда студенттердің әртүрлі эмоциялық ерекшеліктерін зерттеу өзекті мәселе болуы да осыда. Өйткені эмоционалды даму студент тұлғасын толыққанды қалыптастыруға үлкен үлес қосады (Goleman D.2006:172). Эмоционалды ұстамдылық өте күрделі мәселе болғандықтан, ол терең де арнайы кешенде зерттеуді талап етеді.

Эмоционалды ұстамдылық түсінігі: эмоционалды ұстамдылық жайлы түсініктік анықтамасы әрқилы екендігін көптеген әдебиеттер көрсетіп отыр. Бұл жеке тұлғаның эмоционалды аймағына байланысты болатын мінез-құлық (В.М. Писаренко), белсенділік деңгейіндегі эмоцияның оңтайлы деңгейі (О.А. Чернякова), эмоционалдық күйді реттей білу қабілеті, жарыстар жағдайында оңтайлы эмоционалды шиеленісті сақтау қабілеті (Ю.М. Блудов), стресс жағдайында қажетті психологиялық сапа (А.В. Родионов), психикалық әрекеттегі жоғары

деңгей (Н.А. Худадов), эмоция мазмұнының бірқалыптылығы (Н.Д. Левитов), жеке тұлғаның өзіндік мінез-құлқы, темпераменті (В.Д. Небилицын, А.Ю. Ольшанникова, Б.М. Теплов).

Эмоционалды ұстамдылық – жеке тұлғаның интегралды қасиеттері ол эмоционалды, ерікті, интеллектуалды, индивид іс-әрекетіндегі мотивацияның психологиялық компоненті, тиімді, мақсатқа жетудегі эмоционалды күрделі жағдайда әлеуметтік-рөлдік мінез-құлықтың тиімділігі мен іс-әрекеттің мақсаты және сәтті болуын жүзеге асырады (Reeves J.,2009:73).

Психологтың өзіндік жеке тұлғалық сапалары, мінез-құлық ерекшеліктері оның қызметінде негізгі орынды атқарады. Сол себепті психолог мамандарды даярлауда олардың өзін-өзі тану мәселесіне үлкен мән берілуі қажет, олардың әр кезде өзін-өзі өзектендіруі, жаңа нәрсені білуге үйренуге деген талпынысы өте жоғары болуы қажет. Болашақ психолог маман өзін-өзі тану арқылы өзіндік санасы мен өзін-өзі өзектендіруі арта түседі. Өзін-өзі дұрыс бағалауы мен рефлексиясының жоғары деңгейде болуы оның кәсіби іс-әрекетіне деген мотивациясын жоғарылата түседі (Изард К.Э.1999: 21) Психолог маманға бұл сапалардың қажеттілігі ол басқа мамандардан ерекше, әр кезде ең алдымен өзін-өзі басқара алуы қажет, түрлі жағдайлар мен сұрақтарға дайын болуы оның қызметінде ерекше рөлді атқарады, осы арқылы ол ең алдымен одан көмек сұраушы адамға үлкен сенім арттыра алады.

Негізгі бөлім

Қазіргі таңда өзекті болып отырған мәселелердің бірі ол психолог маманды даярлау барысында оның ең алдымен өзін-өзі тануы мен таңдаған мамандығына сай өзін-өзі өзектендіруі. Психолог мамандарының эмоционалды ұстамдықтарының жоғары болуы оның өзіндік санасымен тығыз байланыста, яғни ол болашақ маман ретінді өз кәсіби іс-әрекетінде, ондағы түрлі жағдайлар мен мәселелерге даяр болуы қажет. Себебі әрбір психолог маманның дұрыс бағдар беруі, оның адам санасына әсер ететін психологиялық кеңестері одан көмек сұраушы жеке тұлғаның өміріне, сана-сезіміне үлкен әсерін тигізеді. Осы мәселелерге байланысты қазіргі кезде психолог мамандарды даярлауда олардың эмоционалды ұстамдығы мен оны қалыптастыру маңызды.

Ғылыми зерттеулерде эмоционалды ұстамдылықтың қарастырылуы: Шетелдік психологияда бұл мәселені кеңінен қарастырғандар – Абрамова Г.С., Аминов Н.А., Овчарова Р.В., Обозов Н.И., Молоканов М.В., Моховиков В.Ю., Кочюнас Р. және тағы басқалар, әсіресе психолог маманның кәсіби іс-әрекетімен жеке тұлғалық ерекшеліктерінің мамандығына сай болуын қарастырғандар Молоканов М.В., Сизова И.Г., Юдина Е.В. – бұл ғалымдар сәтті және нәтижелі қызмет маманының тұлғалық моделінің тиімділігін құрайды деген (Ильин Е.П., 2000:165). Осымен қатар З. Фрейд, К. Юнг, В. Франкл, Ж.П. Сартр, К. Роджерс, Ф. Перлз өз зерттеулерінде психолог маманның эмоционалды ұстамдылығы клиентке деген қатынасы ең маңызды тұлғалық сапаларының бірі екендігі жайлы атап кеткен. Эмоционалды ұстамдылық психолог қызметінде ерекше маңызды екендігін зерттегендер: В.О. Соловиенко, О.Я. Чебикин, А.И. Черкашин, О.А. Блинов, М.С. Корольчук, В.М. Крайнюк, П.П. Криворучк, В.В. Стасюк. Психолог қызметінде түрлі жағдайлар орын алады, сол кезде психолог маманның эмоционалды ұстамдылығы оның іс-әрекетінде кәсіби көмек көрсетуде өлкен жетістіктерге жеткізетіндігі жайлы Л.М. Аболин, В.Л. Марищук, О.Я. Чебикин, А.И. Черкашин өз тұжырымдарын жасаған.

Қазіргі таңда эмоционалды ұстамдылық жайлы көптеген жұмыстар мен зерттеулер жүргізілуде. Өз зерттеулерінде эмоционалды ұстамдылық детерминантының нақты тұрғыда анықталуы жайлы Т.С. Кириленко, М.С. Корольчук, А.Ф. Косенко, В.Л. Марищук, В.М. Писаренко, О.Я. Чебикин қарастырған, олар эмоционалды ұстамдылық деңгейін анықтауға байланысты әдістемелердің жеткіліксіздігін ескерген, себебі эмоционалды ұстамдылықтың қалыптасуы көптеген зерттеулерді талап ететіндігі жайлы ой түйген. Бұл жоғарыда жасалған ғылыми тұжырымдарға сәйкес эмоционалды ұстамдылықты қалыптастыру және зерттеу бағыты өте күрделі және ол әр жеке тұлғаның өзіндік ерекшеліктеріне байланысты болатындығы жайлы ой түюге болады, дегенмен болашақ психологтардың эмоционалды ұстамдылықтарын студенттік кезеңнен бастап қалыптастыру қажет екендігіне көз жеткізіп отырмыз. Бұған оқу үрдісіндегі көптеген факторлар өз әсерін тигізеді: өте көп ақпараттың берілуі, атқаратын іс-әрекеттің көбеюі, оқу іс-әрекетіне деген өзіндік жауапкершіліктің жоғарылауы, зияткерлік жүктеменің артуы. Әдебиеттердегі талдауларға сәйкес жас ерекшеліктеріне сай студенттік кезеңде мазасыздықтың жоғары болуы, эмоционалды реакция күшіне дифферен-

циацияның жоғарылауы, осымен қатар эмоционалды қозудың жоғары болуы, психикалық өзін-өзі реттеудің болуы көрініс береді (Л.И. Божович, 1978; М.Й. Боришевский, 1992; О.В. Запорожец, 1986; Т.С. Кириленко, 1987). Бірақ болашақ психологтардың эмоционалды ұстамдылығы өзекті болғанымен ғылыми әдебиеттерде жеткіліксіз қарастырылған.

Атап кеткендей, жеке тұлғаның эмоционалды ұстамдылығы тиімді өзін-өзі реттеу барысында көрінеді (Л.И. Бучек, М.С. Корольчук). Көптеген авторлардың зерттеуінде (Л.М. Аболин, В.Л. Марищук, К.К. Платонов, О.А. Сиротин, О.Я. Чебикин, О.А. Черникова) эмоционалды ұстамдылықтың көрінісі әртүрлі болып қарастырылған: мотивациялық, моральды, ерікті, интеллектуалды сапалар, жүйке жүйесі қасиеттері. Бұл психолог қызметіндегі эмоционалды қысым жағдайында өз іс-әрекетін жүйелі атқаруда негіз болады. Осы арқылы психолог өз қызметінде түрлі эмоционалды жағдайда өз іс-әрекетін нәтижелі атқарумен қатар жетістікке жете біледі (П.Б. Зильберман, О.А. Блинов).

Адам және оның іс-әрекетіндегі эмоцияны әдебиеттерде талдай келе, эмоционалды ұстамдылық үш негізгі бағытта зерттелген: нәтижелі, органикалық және жеке тұлғалық (П.Б. Зильберк, В.Л. Марищук, Е.О. Милерян, К.К. Платонов, О.А. Сиротин). Осы арқылы бұл ғалымдар эмоционалды ұстамдылық психолог қызметіндегі түрлі эмоционалды қысым пайда болатын жағдайда жеке тұлғаға маман ретінде қажетті болып келетін сапа екендігі жайлы тұжырымдарын жасаған. Эмоционалды ұстамдылық қалыптасқан жағдайда маманның кәсіби іс-әрекетінде нақты нәтижелер мен жетістіктер көрініс берері анық. Психология саласында қызмет атқарған шетелдік және отандық ғалымдар психолог қызметіндегі эмоционалды ұстамдықты бірнеше бағытқа бөліп көрсеткен. Яғни психологиялық ұстамдылық ол ең алдымен болашақ психологтың клиентке көрсетер көмегіндегі маңыздылығы жайлы айтылған. Р.В. Овчарова өз зерттеулерінде болашақ психолог іс-әрекетіне қойылатын талаптардың Р. Кэттел әдістемесін жүргізгеннен кейін практик психологтың жеке тұлғалық ерекшеліктерін көрсеткен:

1. Психолог аналитик – өте ақылды, өз ойын еркін жеткізуші, адамның жан дүниесіне үңіле алушы.

2. Жылдар тілдесе алушы психолог – қарымқатынасшыл, адамдардың есімін есінде жақсы сақтаушы, белсенді топтарды ұйымдастырушы, адамдарға үлкен үміт артушы.

3. Тәжірибелік сұрақтарды жылдам шешуші, адал, жауапкершілігі өте жоғары, мықты, өжет, өзін-өзі басқара алушы.

4. Эмоционалды ұстамды, стресске төзімді, салмақты, мәселені дұрыс шешуші.

Осымен қатар Р.В. Овчарова психолог жұмысымен сәйкес келмейтін жеке тұлғалық көрністерді де атаған, олар: төмен интеллект, жеке тұлғаның төмен «эгосы», эмпатияның болмауы, өздігінен ойланып шешім қабылдай алмауы, өз мәселелерін шеше алмаушы, ұйымдастырушылық қабілетінің жоқтығы, стресске төзімді болмауы, басқаның қолдауына тәуелді, жоғары мазасыздық пен өзін-өзі кінәлаушы, өзін-өзі төмен бағалаушы.

М.М. Обозов келесі сапаларға үлкен мән берген:

– Зерттелуші жеке тұлғаны өзіндік ерекшеліктеріне байланысты бағаламау;

– психологиялық көмекке жүгінуші адамның эмоционалды күйіне сыпайылық таныту;

– бір тақырыптан келесіге жылдам ауысушы, эмоционалды икемді, жылдам шешім табушы;

– эмоционалды ұстамды және шыдамды, психологиялық көмек көрсетуде өзін-өзі басқара білетін және клиенттің алаңдаушылығы мен мазасыздығын төмендете алушы;

– көмек көрсету барысында өзін кәсіби маман ретінде мәдениетті ұстауы;

– клиентке нақты жауап бере білуші, өз ойын еркін және нәтижелі болатындай жеткізуші, клиенттің бір тақырыптан келесіге жылдам ауысуына байланысты талдау жасауы.

Бұл ғылыми қағидаларды ескере келе болашақ психолог өз мамандығының қаншалықты маңызды екендігін, аз уақыт арасында мүлдем таныс емес адамның жанына үңілетіндігі жайлы, оның жан күйзелісіне терең ой салып кәсіби көмек көрсете алатындығы жайлы білуі қажет.

Жоғарыда қарастырылған ғылыми зерттеулер мен тұжырымдардың барлығы болашақ психолог маманы үшін өте маңызды және қажетті ақпараттардың бірі болып келеді. Студент психологтардың эмоционалды ұстамдылығы жайлы біршама мәліметтер талқыға алынды, оның қазіргі заманауи өзгерістермен жеке тұлғаның психолог көмегіне жүгінуіндегі өзектілігі.

Психологты даярлауда олардың атқаратын кәсіби іс-әрекетінің өзі бірнеше бағытқа бөлінеді. Осы негізге сүйене келе олардың эмоционалды ұстамдылықтары қалыптаса бастайды. Болашақ психологтарды даярлауда кәсіби іс-әрекеті үш

түрлі принципке бөлінген: оқытушы-психолог, зерттеуші-психолог, практик-психолог.

Оқытушы-психологтың негізгі бағыты – студенттерге психологиялық білім беру және де олардың болашақ психологиялық қызметіне қажетті сапаларын дамыту, студенттердің өзін-өзі дамытуы мен өзін-өзі өзектендіруіне байланысты бағыт бағдар беру арқылы білім беру жүйесінде қызмет атқаруы. Зерттеуші-психолог маманның іс-әрекетіндегі негізгі бағыты – өзінің ғылыми қызығушылығымен байланысты аймақта психологиялық зерттеулер жүргізуі. Практик-психологтың жоғары кәсіби қызығушылығы оның қоғамдағы түрлі өмірлік жағдайларымен байланысты болып келеді. Практик-психолог білім беру, заң саласында, бизнес, саясат, жарнама, әлеуметтік аймақтарда өз қызметін жүзеге асыра алатын маманның бірі болып келеді. Практик-психолог жан-жақты, өзінің ізденушілігін заманауи өзгерістерге байланысты дамытып отырушы маман ретінде қалыптасуы қажет. Бұл жерде әрбір болашақ психологтың эмоционалды ұстанымдылығы оның атқарар қызметіне деген бағытына қарай дағдыланады.

Психология саласында қызмет атқарған ғалымдар М.Р. Битянова, И.В. Дубровина, Н.П. Локалова, Н.С. Пряжников, И.А. Шмелев пікірлері бойынша заманауи психолог кәсіби іс-әрекетінде келесідей принциптер мен ережелерді атқара білуі қажет: зерттелушіге қиянат келтірмеу; құзыреттілігі – өзінің кәсіби білімімен және оны атқарудағы құқығымен байланысты шешім қабылдау; зерттелушінің сырт бейнесі, әлеуметтік жағдайы төмен немесе жағымсыз болған жағдайда бейтараптық көрсетпеу; зерттелушімен сенімді қарым-қатынас кезінде алынған мәліметтерді, зерттеу нәтижелерін құпияда сақтау. Осымен қатар психолог зерттелушіге өзінің кәсіби іс-әрекетіндегі этикалық принцип жайлы таныстырып өтуі қажет.

Бұл айтылған мәселелердің түбегейлі қалыптасуы мен дамуы студенттік кезеңнен негіз алады, болашақ психологтың танымдық аймағының терең дамуы оның ой ұшқырлығы, тез арада шешім қабылдай білуі мен өз іс-әрекетіне бейім болуы университте оқылатын пәндері арқылы қалыптасатыны мәлім. Болашақ психолог маман қарым-қатынасқа тез түсе білетін, түсінігі кең, заманауи зерттеу әдістерін меңгере білуімен қатар ол ең алдымен эмоционалды икемді болуы маңызды.

Студенттердің эмоционалды ұстамдылығының тиімді қалыптасуына арнайы психофизиологиялық тренингтер мен жаттығулар, ойындар, психодиагностикалық жұмыстар негіз болып келеді. Эмоционалды тұрақтылықты қалыптастырудың негізгі жолы – психологиялық және физикалық деңгейлерде эмоционалды-еріктік реттеу эмоционалдық тұрақтылықты қамтамасыз ететін жеке тұлғаның жеке қасиеттері мен ақыл-ой функциялары болып келеді. Эмоционалды тұрақтылықты оқу үрдісі кезінде қалыптастыру міндетті болып келеді. Эмоционалды тұрақтылықты қалыптастыруда психодиагностикалық және психокоррекциялық жұмыстар негізгі орын алады. Жоғарыда айтылып кеткендей эмоционалды ұстамдылықты зерттеу ұзақ мерзімді алады, сол себепті оны анықтаумен қатар түзету жұмыстары да өз кезегінде тиімді және нәтижелі орындалуы қажет. Студенттердің жас ерекшелігі мен өз мамандықтарына деген таңдаулары ескерілуі қажет. Студент психологтар оқу процесінде алған ақпараттарын тәжірибе жүзінде қолдана отырып, өз-өздеріне психологиялық бақылау жүргізулері де маңызды, себебі олардың эмоционалды ұстамдылығын олар ең алдымен өздері анықтай білгендері түзету барысында нәтижелі болып келеді.

Студенттерде эмоционалды тұрақтылықтың қалыптасуы олардың келешек іс-әрекеттерінде эмоционалды қиын жағдайдан шыға білуде тиімді болып табылады.

Эмоционалды ұстамдылық көрсеткіштеріне:

– шешім қабылдауда мәселені жеткілікті түсінуші, жағдайды талдай білуші, бағалаушы;

– талап етілген міндеттерді орындаушы, мақсатқа бағытталған және мақсатына жетуде дұрыс әрекет жасаушы;

– мінез-құлық реакциялары – іс-әрекетінің өзектілігі мен бағыттылығы, сауаттылық, сөйлеу жылдамдығы мен ондағы сауаттылық нормалары.

Студент психологтарда зерттелетін эмоционалды ұстамдылықтың критерийлеріне тоқталар болсақ: белсенділік, еңбекқорлық, денсаулық жағдайы, көңіл-күй, шуға төзімділігі.

Эмоционалды құбылыстардың маңызды тобын тұлғаның эмоционалды сапалары, оның эмоционалды аймағының жалпы тенденциялары, эмоционалдылығы құрайды.

Эмоционалды ұстамдылықтың болмауы студент тұлғасының қалыптасуында іс-әрекет нәтижелілігінің төмендеуі өз кезегінде оның эмоционалды күйзелісі мен мазасыздануын күшейтеді, осылайша тұйық шеңбер пайда болады. Эмоционалды ұстамдылықтың дамыма-

уы мазасызданудың жоғарғы деңгейі невротикалық сипаттағы түрліше функционалды бұзылуларына әкеп соғады. Біз мазасызданудың қолайсыздық қаупін алдын ала сезумен байланысты, эмоционалды дискомфортты бастан кешу екенін білдіреді. Мазасыздық – қорқынышты эмоциналды түрде сезіну. Эмоционалды аймақ қобалжу және сезімнен тұрады. Кез келген қобалжу бұл индивидтің қандай да бір қажеттілікке қанағаттану үрдісін бағалау. Адамның эмоционалдық қобалжуы эмоция және эмоционалдық күйге бөлінеді. Д.О. Хебб адамның эмоционалдық қозумен практикалық әрекетінің табыстылығы деңгейінің арасындағы тәуелділікті эксперименталды жолмен анықтауға мүмкіндік алды. Әр адам үшін жұмыстағы тиімділікті қамтамасыз ететін эмоционалдық қозу дәрежесі болады. Эмоционалдық қозудың тиімді деңгейі көптеген факторлардан, әсіресе орындалатын әрекеттің шартына, ерекшелігіне байланысты. Аса әлсіз эмоционалды қозу әрекеті қажетті мотивациямен қамтамасыз етпейді, ал күштісі оны бұзып, тәжірибеде басқаруды мүмкін емес етеді. Аффективті сфера — адамның өзіне және қоршаған шындыққа және өзіне деген қобалжулар жиынтығы. Б.Г. Ананьев өмірлік әрекет және еңбек ойланатын ғана емес, сезімтал адамдарға да арналған деп көрсетеді (Митина Л.М., Асмаковец Е.С. 2001:165). Қоғамның назарын ерекше аударып отырған кез келген жеке тұлғаға жас ерекшеліктеріне байланысты қажеттіліктердің қанағаттанбауы, әлеуметтік өмір талаптарына сәйкес болмауы, қоғамдағы құндылық нормалық жүйенің бұзылуы, индивидке әлеуметтік қалып әсерінен төмен деңгейі, өздерін төмен немесе жоғары бағалауына ықпал етеді. Әрбір жеке тұлғаға өзгелермен әрекеттестікке түсе білуге, өзін тануға, анықтауға, өзгелер алдында өзін тұйықтауға жағдай құру бүгінгі таңдағы отбасы қарым-қатынасының барысында жүзеге асырылатын үрдіс болып табылады. Болашақ психологтың эмоциясы, сезімі басқаларға деген қарым-қатынасы қаншалықты маңызды болса да, қарым-қатынас кезінде эмоциялық көңілкүйді көрсету емес, ақпаратты беру маңызды. Психологиялық күйді зерттеуші Н.Д. Левитов эмоциялық күйді барлық психикалық әрекеттер өтетін және қоршаған заттар мен құбылыстарға байланысты фон ретінде көрсетеді (Киршбаум Э.И., Еремеева А.И., 1990:64). Бұлар жеке адамның күйі мен даралық ерекшелігіне байланысты деп көрсетеді. Студенттер үшін де ситуативті мазасыздану деңгейін төмендету үшін музыкалық қозғалыс әдісі ұсынылады. Бұл әдістеме бойынша, классикалық және халықтық музыкаларда қозғалысты понтомимикалық түрде қайта жаңғырту керек. Бұл эксперимент өзекті психологиялық қалыптың өзгеруін көрсетті: яғни, жалпы эмоционалды тонның артуы және ситуативті мазасыздану деңгейінің төмендеуі байқалған. Келесі бір әдістеме САН (өзін-өзі сезіну, белсенділік, көңіл-күй) деп аталады. С.Д. Спилбергердің жекелік және ситуативті мазасыздануға арналған сынағы, К. Изардтың эмоцияны жіктеу әдістемесі. Казіргі уақытта жеке адамды зерттеуде оқиғалы биографиялық көзқарас кең тараған. Бұл көзқарас жеке адам өмірінің ерекшелігін, оның нақты биографиялық ерекшеліктерін ерекше көрсетуге бағытталған. Оқиғаларды бастан кешіру тәсілі жеке адамның психологиялық тағдырын анықтайтын болады. Бұл бағытта жұмыс жасағандар Б.Г. Ананьев, оның әріптестері болды. Олар жеке адамды өмірлік жолдың субъектісі ретінде қарау тәсілін жасады. Оқиға ұзақ уақытқа маңызды шешім қабылдайтын бұрылысты кезең. Іс-әрекет нәтижелерінің талдауы арқылы өткізілетін психодиагностикалық әдістерінің бірі болып – контент – талдау болып есептеледі. Бұл жерде алдын ала белгіленген сызба бойынша студент психологтардың жазбаша жұмыстары, шығармалары, хаттары, мағыналы талдауға түседі. Контент – талдаудың міндеті – адамның жазбаша шығармашылығы ақылы психологиялық мінездемесін анықтау және оған баға беру. Жазбаша жұмыстардың сұрыптау әрекеттері материалдағы кейбір элеметтердің жиі кездесетіндігінде, кейін олардың жиілігі есептеліп, психологиялық қорытынды жасалады. Қазіргі кезеңде контент – талдау аудио-бейне талдауда кеңінен қолданылады. Эксперименттің психодиагностика әдістер ретіндегі ерекшелігі сыналушының кез-келген қасиетін бағалау үшін арнайы психодиагностикалық эксперименттің өткізілуі болып табылады. Мұндай эксперимент әрекетіне сыналушының бойындағы зерттеуге алынған қасиеті айқын байқалуы үшін жасанды жағдай енгізіледі. Психодиагностикалық экспериментті ұйымдастырып өткізудің нәтижесінде зерттеуші сыналушы туралы арнайы эксперименттік жағдайдағы бақылау арқылы, қалаған мәліметтерін ала алады. Қолданылатын тесттік тапсырмалардың типіне байланысты әдістемелер келесі топтарға бөлінеді: сауалнамалы (мұнда сыналушыға арналған сұрақтар кіреді), бекітуші (сыналушы келісетін немесе келіспейтін ойлар қолданылады), өнімді

(сыналушының белгілі бір шығармашылық жұмысы қолданылады: ауызша, бейнелі, т.б.); әрекеттік (сынаушы орындауға арналған кейбір әрекет жасайтын тапсырмалар алады); физиологиялық (психодиагностика ағзаның еріксіз физикалық реакцияларын талдау негізінде өткізіледі). Осы әдістер арқылы студент психологтардың эмоционалды ұстанымдары бірқатар анықтаушы зерттеуден өткізіледі.

Бірқатар ғалымдар эмоционалдық ұстанымды зерттеуде қобалжу сапасы көп жағдайда физиологиялық көрсеткіштердің реактивтілігі және интенсивтілігімен анықтала бермейді. П.В. Симонов «біздің жағымды, жағымсыз эмоциялардың физиологиялық механизмі туралы шынайы білімдеріміз көп жағдайда шектеулі болып қалады» дейді. Адамның қобалжуы және түйсінуі жөніндегі қарама-қайшылықтар сезімдік шаршау үлгісінде беріледі. Кейбіреулер жұмысқа қабілеттілік және шаршау көрсеткіштерінің арасындағы айырмашылықтарға зейін аударады. Ал басқа зерттеулерде өзіндік көңілкүйді бағалау әдістемесі бойынша адамның нейродинамикалық және темперамент ерекшелігіне байланыстылығын көрсетті. Студенттердің эмоционалды ұстамдылығын зерттеудің психологиялық әдістері негізінен сауалнамаларға негізделеді және адамның эмоционалдық ерекшеліктерін анықтайды (ондағы эмоцияларды және эмоцоналдық тұрақтылыққа байланысты). А.Е. Ольшанникова зертханасында эмоционалдылықты зерттеудің төрт әдістемесі (сауалнамалар) құрастырылды: үшеу – жетекші эмоцияның модальдылығын анықтау үшін және біреуі эмоцияның (экспрессивтілікті) көріну құралын анықтау үшін. Бұл әдістемелердің диагностикалық күшіне сенімсіздік танытқан кейбір зерттеушілер қосымша эмоцияны хронологиялық тіркеу әдісін (эмоционалды күнделік) қолданды, сыналушыға бір ай бойы хронологиялық тәртіпте белгілі бір көрсеткіштер тәртібімен күнделікті өмірде көрінетін өзінің эмоциясын тіркеуді ұсынды. Сыналушы арнаулы бланкіге өзінің эмоционалды қобалжуын, белгісін, интенсивтілігін, іс-әрекет түрін жазып отырды. Эмоцияны бет әлпет экспрессиясы бойынша тануды анықтау үшін әдістеме құрастыруға алғашқы қадам жасаған Э. Боринг, Э. Тиченер болды. Олар 1859 жылы неміс анатомы Т. Пидерит құрастырған схемалық суреттерді қолданды. Олар беттің жеке бөліктерінің бейнесін өзара ауыстырып және араластырып, мимикалық көрсетудің 360 сызбасын алды. Бірақ түрлі эмоцияларды тануда алынған дұрыс жауаптар 26-дан 57 %-ға дейін аса жоғары болмады. 1970 жылы Калифорния университетінде П. Экман және т.б қысқаша атауға ие болған әдіс FAST (Facial Affect Scoring Technique) құрастырды. Тест бет әлпет экспрессиясының әрбір алты эмоция үшін: ыза, қорқыныш, жек көру, таңдану, қуаныштың фотоэталондар атласын қамтиды. В.А. Лабунская эмоционалдық күй экспрессиясының вербальді фиксация белгілерінің әдісін жасады. Бұл әдіс әлеуметтік перцепция аймағында психологтар кеңінен қолданатын сөздік портрет әдісінің нұсқасын бейнелейді. Зерттеуге қатысушыдан тапсырма орындауда басқа адамның әр түрлі ерекшеліктерін сипаттау талап етіледі. Сыналушының алдына алты эмоционалдық күйдің экспрессивті белгілерін сипаттау мақсаты қойылады: ыза, қорқыныш, жек көру, таңдану, қуаныш (Эллис, А.2002:68). Ол басқа адамның эмоционалдық күйін бағдарға алатын экспрессивті белгілерді атауы тиіс. Лабунская көрсеткендей экспрессивті мінез-құлықты талдау белгілерді саналы табуда әрқашан мақсатты түрде жүзеге асырыла бермейді. Сондықтан экспрессивті мінез-құлықты тану ерекшеліктерін нақтылау үшін эталондарды зерттеуге көзқарас моторлық, кинестетикалық, эмитация және экспрессияның графикалық бейнесінің көмегімен жүзеге асады. Дегенмен экспрессивті мінез-құлықтың моторлық эмитациясы эталондар экстериозациясы әдісі ретінде шынайы болғанмен, оған талдау жасау қиын. Сондықтан бұл жағдайда зерттеуші психикалық күйдің кинестетикалық эталондарын талдау мақсатында қозғалыс тілін аударуға мәжбүр болады. Осы әдістің негізіне ерікті графикалық ассоциацияланған – пиктограмма әдісі жатады. Пиктограмма өзінің сыртқы сипаттамасы бойынша экспрессивті күй бейнесіне жақын (пиктограмма – бұл экспрессия бейнесі) және пиктограмма кенеттен іске қосылады және қалыптасады. Экспериментте сыналушыға сөздер тізбегі көрсетіледі, маңызын және мағынасын олар графикалық түрде бейнелеуі тиіс: ыза, қорқыныш, жек көру, таңдану, қуаныш. Сөздер арасы 10 секунд интервалмен оқылады. Мысалы: «қуаныш» сөзіне күн бейнеленеді. Графикалық фиксация әдісінің өзіндік артықшылықтары бар, адам сөзбен жеткізуге қиындық туғызатын нәрселерді бейнелей алады. Сонымен қатар пиктограмманың кемшілігі тапсырманы табысты орындалуы адамның көркемдік қабілетіне көп жағдайда байланысты. Психологияда эмоционалдық күйді анықтауда қолданылатын психодиагностикалық әдістерді

пайдаланудың өзіндік ерекшеліктерімен белгілі бір талаптар жүйесі бар. Аталған әдістер зерттеу әрекетінің қатаң жұмыс тәртібімен (ережеге қатаң ұстану, ынталандыру материалын ұсынудың анықталған тәсілдері, сыналушының әрекетіне зерттеушінің килікпеуі); Үлгімен (нәтижелерді бағалаудың өлшемдері мен басқа белгілер), сенімділік және валидтілікпен сипатталады. Стандартталған әдістер адамды басқалармен санды және сапалы түрді салыстыруға болатын диагностикалық ақпаратты өте қысқа мерзімде жинауға мүмкіндік береді. Мақсатқа жету жолында кедергілер пайда болған жағдайдағы адам қылықтарының ерекшеліктері «Розенцейгтің суреттік тесті» арқылы бағаланады. Ересектер мен балаларға арналған тесттерде екі түрі бар. Ынталандыру материалы болып, әр түрлі тұлғааралық әрекеттестік жағдайлары бейнеленген суреттер салынған. Сыналушы басқа кейіпкер үшін жауап қайтару керек. Сонымен қатар, тест субъект агрессиясының ерекшеліктерін анықтайды. Тест құрастыру барысында мотивациялық үрдістердің өлшемі ретіндегі қиял мен қабылдаудан басқа түрткі мен бөгетті салыстыру ұстанымы қолданылған. Түстер тестін қолдану. Адамның эмоционалдық күйіне байланысты көздің түс сезімталдылығында белгілі өзгерістер болады. Л.А. Шварц көз сезімталдығының қызыл – сары түс спектрінің бөлігіне жағымды эмоциясының артуымен және көк жасыл бөлікке сезімталдықтың жағымсыз эмоциясы арасындағы байланысты көрсетті (Эллис, А.2006: 171). Люшердің сегіз түсті проективті тесті. Люшер тесті зерттелушіні белгілі іс-әрекетке, көңіл-күйге, функционалдық қалыпқа және жеке бастың неғұрлым берік қасиеттеріне жиі бағытталғанын көрсетуге негізделген. Түске эмоционалдық қатынас оның қалауымен не қаламауымен мінезделеді, ол психодиагностикада есептеледі. Түстің әсер етуі адамда физиологиялық және психологиялық эффект тудырады. Люшер тесті зерттелушіні белгілі іс-әрекетке, көңіл-күйге, функционалдық қалыпқа және жеке бастың неғұрлым берік қасиеттеріне жиі бағытталғанын көрсетуге негізделген. Қазіргі психология – педагогика ғылымының қарастыратын сұрақтарының көптігіне қарамастан, жоғары оқу орны студенттерінің эмоционалдық ұстамдылығын зерттеу жолдары мен тәсілдері әлі де жете зерттелмеген мәселелердің қатарында қалып отыр. Оны шешу жоғары оқу орнында студенттердің эмоционалдық ұстамдылығын зерттеуді есепке алуды талап етеді (Рубинштейн С.Л.2006:182).

Қорытынды

Студент психологтардың эмоционалды ұстамдылық мәселесін қарастыруда оның болашақ кәсіби қызметі үшін қаншалықты маңызды екендігіне көз жеткіздік. Ғылыми зерттеулердегі жасалған тұжырымдар негізінде эмоционалды ұстамдылықтың даму жолдары мен бағыттары жайлы мәліметтер жинақталды. Эмоционалды ұстамдылығын қарастыру барысында олардың қалыптасу бағыттарын есепке алдық және де оны зерттеудің негізгі әдістемелері ұсынылды. Студент психологтардың эмоционалды ұстамдылығы мен оны қалыптастыру мәселесі әр кезде ауқымды және өз өзектілігін жоғалтпайтын мәселелердің бірі екендігі негізге алынды.

Студент психологтардың эмоционалды ұстамдылық мәселесінің қаншалықты ауқымды және олардың болашақ қызметіндегі рөлінің ерекше екендігін талдай келе, студенттер үшін эмоционалды ұстамдылық кәсіби негізгі сапа екендігін белгіледік.

Жоғарыда ұсынылған ғылыми қағидалар мен тұжырымдар негізінде эмоционалды ұстамдылыққа қаншалықты мән берілуі, оны дамыту мен қалыптастыру студент тұлғасы үшін маңызды және өз кезегінде өзекті мәселе болуын ескере келе, келешектегі ізденісімізде оны қалыптастырудың ғылыми-әдістерін негізге алатынымыз жайлы нәтиже шығардық.

Әдебиеттер

1 Асмаковец Е.С. Психологические факторы и условия развития эмоциональной гибкости учителя. – М., 2000.

2 Додонов Б.И. В мире эмоций. – Киев, 1987.

3 David S., Congleton C. Emotional agility. How effective leaders manage their negative thoughts and feelings. Harvard Business Review, 2013. – P. 125–128.

4 Epel E., Blackburn E., Lin J., Dhabhar F., Adler N., Morrow J., Cawthon R. Accelerated telomere shortening in response to life stress. Proceedings of the National Academy of Sciences, – 101 (49), – 2004.

5 Изард К.Э. Психология эмоций: пер. с англ. – СПб.: Питер, 1999.

6 Ильин Е.П. Эмоции и чувства. – СПб.: Питер, 2001.

7 Киршбаум Э.И., Еремеева А.И. Психические состояния / Дальневост. ун-т. – Владивосток, 1990.

8 Митина Л.М., Асмаковец Е.С. Эмоциональная гибкость учителя: Психологическое содержание, диагностика, коррекция: учебно-методическое пособие. – М., 2001.

9 Митина, Л.М. Интеллектуальная гибкость учителя. Психологическое содержание, диагностика, коррекция / Н.С. Ефимова, Л.М. Митина. – М.: Флинта, 2003. – 144 с.

10 Карандашев В.Н. Психология. Введение в профессию. – М., 2003.

11 Романова Е.С. 99 популярных профессий: психологический анализ и профессиограммы. – СПб., 2003.

12 Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. – СПб., 2008.

13 Митина Л.М. Психология труда и профессионального развития учителя: учеб. пособие для студ. высш.пед. учеб. заведений / Л.М. Митина. – М.: Академия, 2004. – 320 с.

14 Ramachandran V. S., Hubbard, E. M. Synaesthesia – a window into perception, thought and language. Journal of Consciousness Studies, 8 (12), 2001. – P. 3–34.

15 Рубинштейн С.Л. Бытие и сознание. – СПб., 2006.

16 Самарокова, И.В. Развитие эмоциональной гибкости в педагогической деятельности / И.В. Самарокова. – Магнитогорск: МаГУ, 2003. – 26 с.

17 Osowiecka M. An Artist Without Wings? Regulation of Emotions Through Aesthetic Experiences. Creativity. Theories – Research – Applications, 3, 2016. – P. 94-103.

18 Simon K., Stilla R., Sathian K. Metaphorically feeling: Comprehending textural metaphors activates somatosensory cortex. Brain and Language, 120 (3), 2011. – P. 416–421.

19 Эллис, А. Гуманистическая психотерапия: рационально-эмоциональный подход. – СПб.: Сова; М.: ЭКСМО-Пресс, 2002. – 248 с.

20 //http://link.springer.com/journal/12144

21 http://PSIHOLOGU.info

22 http://iemcko.narod.ru

References

1 Asmakovets E.S. (2000) Psychologicheskie faktory i uslovia razvitia emotsionalnoi gibkosti uchitelya [Psychological factors and conditions of development of emotional flexibility of the teacher].

2 Dodonov B.I. (1987) V mire emociy [In the world of emotions].

3 David, S., & Congleton, C. (2013). Emotional agility. How effective leaders manage their negative thoughts and feelings. Harvard Business Review, 125–128.

4 Epel, E., Blackburn, E., Lin, J., Dhabhar, F., Adler, N., Morrow, J., & Cawthon, R. (2004). Accelerated telomere shortening in response to life stress. Proceedings of the National Academy of Sciences, 101 (49)

5 Izard, K. E. (1999) Psychologia emociy [Psychology of emotions].

6 Ilyin, E. P. (2001) Emocii i chuvstva [Emotions and feelings].

7 Kirshbaum, E. I., Yeremeyeva, A. I. (1990) Psichicheskie sostoyania [Mental states].

8 Mitina, L.M., Asmakovets, E.S. (2001) Emotsional'naya gibkost' uchitelya: Psikhologicheskoye soderzhaniye, diagnostika, korrektsiya. [Emotional flexibility of the teacher: Psychological contents, diagnostics, correction]

9 Mitina, L.M. (2003) Intellektual'naya gibkost' uchitelya. Psikhologicheskoye soderzhaniye, diagnostika, korrektsiya [Intellectual flexibility of the teacher. Psychological contents, diagnostics, correction]

10 Karandashev, V.N. (2003) Psychologia. Vvedenie v professiu [Psychology. Introduction to a profession]

11 Romanova, E. S. (2003) 99 populyarnih professiy: psychologicaeshkiy analiz i professiogrammy [99 of popular professions: psychological analysis and professiogram].

12 Rubenstein, S.L. (2008) Osnovy obshei psychologii [Fundamentals of general psychology].

13 Mitina, L.M. (2004) Psikhologiya truda i professionalnogo razvitya uchitelya [Psychology of work and professional development of the teacher]

14 Ramachandran, V. S., & Hubbard, E. M. (2001). Synaesthesia – a window into perception, thought and language. Journal of Consciousness Studies, 8 (12), 3–34.

15 Rubenstein, S.L. (2006) Bitie i soznanie [Life and consciousness].

16 Samarokova, I.V. (2003) Razvitiye emotsional'noy gibkosti v pedagogicheskoy deyatel'nosti [Development of emotional flexibility in pedagogical activity]

17 Osowiecka, M. (2016). An Artist Without Wings? Regulation of Emotions Through Aesthetic Experiences. Creativity. Theories – Research – Applications, 3, 94-103.

18 Simon, K., Stilla, R., & Sathian, K. (2011). Metaphorically feeling: Comprehending textural metaphors activates somatosensory cortex. Brain and Language, 120 (3), 416–421.

19 Ellis, A. (2002) Gumanisticheskaya psikhoterapiya: ratsional'no-emotsional'nyy podkhod. [Humanistic psychotherapy: rational and emotional approach].

20 //http://link.springer.com/journal/12144

21 http://PSIHOLOGU.info

22 http://iemcko.narod.ru

2-бөлім

СОЦИОЛОГИЯ

Раздел 2

СОЦИОЛОГИЯ

Section 2

SOCIOLOGY

МРНТИ 04.51.43

Абдикерова Г.О.

д.социол.н., профессор кафедры социологии и социальной работы
Казахского национального университета им. аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: a.gulnapis@mail.ru

СОЦИАЛЬНЫЙ КАПИТАЛ: ОСНОВНЫЕ КОНЦЕПЦИИ И СТРАТЕГИИ

Социальный капитал является объектом изучения социологов постмодернизма. На практике лидерами по уровню развития социального капитала называют Новую Зеландию, Швейцарию и Швецию. Неисследованность данной проблемы в Казахстане объясняется тем, что «социальный капитал» относительно новое понятие, и на данном этапе считается основной прерогативой развитых постиндустриальных государств, имеющих развитое гражданское общество.

Изучение социального капитала направлено на совершенствование базовых условий социализации, определяющих основные векторы формирования конкурентоспособной нации, как образование, здоровье, культура и социальная обеспеченность. Доверительные отношения социальных субъектов можно развивать путем усиления этих аспектов социализации граждан.

Если в исследованиях зарубежных ученых четко обозначены концептуальные основы социального капитала, стратегия взаимодействия социальных групп, различные модели гражданского общества, то в казахстанской науке постепенно появляется интерес к изучению данного явления, его концептуальному обозначению в социологическом знании, а также определению социокультурной модели гражданского общества.

В научной перспективе изучение социологических концепций ученых зарубежных стран относительно социального капитала способствует развитию социологической науки Казахстана. В экономическом плане социальный капитал расширяет информационное пространство для субъектов рынка труда, способствует созданию цивилизованных рыночных отношений; в социальном плане – формированию гражданской идентичности и гражданского общества; расширению доверительных отношений и развитию социального сотрудничества.

Цель – изучение основных концептуальных подходов к исследованию социального капитала, раскрытие потенциала социального капитала как нового ресурса модернизации общества. Задачи исследуемой проблемы тесно связаны с анализом содержания методологических подходов и определением своего отношения к ним, а также обоснованием ресурсного потенциала социального капитала.

Группировка концептуальных подходов к исследованию социального капитала по типам определений будет основным результатом исследования.

Ключевые слова: модернизация, социальный капитал, доверие, солидарность, гражданская социализация, групповая идентичность.

Abdikerova G.O.

Doctor of sociological sciences, professor, Department of Sociology and Social Work,
Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty, e-mail: a.gulnapis@mail.ru

Social capital: basic concepts and strategies

Social capital is an object of study of sociologists of postmodernism. In practice, leaders in the level of social capital development were called New Zealand, Switzerland and Sweden. This problem is not explored in Kazakhstan due to the fact that «social capital» is a relatively new concept, and at this stage it is considered the main prerogative of developed post-industrial states having developed civil society. The study of social capital is aimed at improving the basic conditions of socialization, determining the main vectors for the formation of a competitive nation, such as education, health, culture and social se-

© 2017 Al-Farabi Kazakh National University

curity. Confidential relations of social actors can be developed as a result of strengthening these aspects of the socialization of citizens.

If in the studies of foreign scientists the conceptual foundations of social capital, the strategy of interaction of social groups, various models of civil society are clearly defined, then in Kazakhstan science there is an interest in studying this phenomenon, its conceptual designation in sociological knowledge, and the definition of the sociocultural model of civil society.

In the scientific perspective, the sociological studies of foreign scientists on social capital contribute to the development of sociological science in Kazakhstan. In economic terms, social capital expands the information space for labor market subjects, contributes to the creation of civilized market relations; in the social plan promotes formation of a civil identity and a civil society; will lead to the expansion of trust relations and develops social cooperation.

The goal is to study the basic conceptual approaches to the study of social capital, the disclosure of the potential of social capital as a new resource for modernizing society. The tasks of the problem are closely connected with the analysis of the content of methodological approaches and the definition of their attitude to them, as well as the rationale for the resource potential of social capital. The grouping of conceptual approaches to the study of social capital by types of definitions will be the main result of the study.

Key words: modernization, social capital, trust, solidarity, civil socialization, group identity.

Әбдікерова Г.О.

әлеуметтану ғ.д., профессор, әл-Фараби атындағы
Қазақ ұлттық университетінің әлеуметтану және әлеуметтік жұмыс кафедрасы,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: a.gulnapis@mail.ru

Әлеуметтік капитал: негізгі концепциялар және стратегиялар

Әлеуметтік капитал постмодерндік әлеуметтанушылардың зерттеу нысаны болып табылады. Тәжірибеде әлеуметтік капиталдың даму деңгейі бойынша лидерлер ретінде Жаңа Зеландияны, Швейцарияны және Швецияны атайды. Қазақстанда бұл мәселенің аса зерттелмеу себебі «әлеуметтік капитал» салыстырмалы түрде алғанда жаңа ұғым екендігімен және дамыған азаматтық қоғамның дамуымен ерекшеленетін постиндустриалистік қоғамдардың айрықша құзыреттілігі болып есептелетіндігімен де байланысты.

Әлеуметтік капиталды зерттеу бәсекеге қабілетті ұлттың қалыптасуының білім, денсаулық, мәдениет және әлеуметтік қамсыздандырылу сияқты негізгі векторларын анықтайтын әлеуметтенудің базалық жағдайларын жетілдіруге бағытталады. Азаматтардың әлеуметтенуінің осы аспектілерін күшейту арқылы әлеуметтік субъектілердің сенімділік қатынастарын дамытуға болады.

Егер шет елдік ғалымдардың зерттеулерінде әлеуметтік капиталдың концептуалдық негіздері, әлеуметтік топтардың өзара әрекеттесу стратегиялары, азаматтық қоғамның түрлі модельдері анық айқындалған болса, онда қазақстандық ғылымда бұл құбылысты зерттеуге, оның әлеуметтанулық ғылымда концептуалдық тұрғыдан анықталуына, азаматтық қоғамның әлеуметтік-мәдени моделін анықтауға қызығушылық енді туындап отыр.

Ғылыми перспективада шет ел ғалымдарының әлеуметтік капиталға қатысты концепцияларын зерттеу Қазақстанның әлеуметтанулық ғылымының дамуына мүмкіндік береді. Экономикалық переспективада әлеуметтік капитал еңбек нарығының субъектілерінің ақпараттық кеңістігін нығайтып, өркениетті нарық қатынастарының қалыптасуына мүмкіндік береді; әлеуметтік аспектіде азаматтық қоғам мен азаматтық бірегейліктің қалыптасуына әсер етіп, сенімділік қатынастардың кеңеюіне және әлеуметтік бірлесудің қалыптасуына алып келеді.

Мақсат – әлеуметтік капиталды зерттеудің негізгі концептуалдық ыңғайларын зерттеу, қоғамның жаңғыруының жаңа ресурсы ретінде әлеуметтік капиталдың потенциалын айқындау. Зерттеліп отырған мәселенің міндеттері әдіснамалық ыңғайлардың мазмұнын талдаумен және оларға қатысты өзіндік қатынасты анықтаумен және әлеуметтік капиталдың ресурстық потенциалын негіздеумен байланысты.

Әлеуметтік капиталды зерттеуге қатысты концептуалдық ыңғайларды анықтамалар түрлеріне қарай топтастыру зерттеудің негізгі нәтижесі болып табылады.

Түйін сөздер: жаңғыру, әлеуметтік капитал, сенім, ынтымақтастық, азаматтық әлеуметтену, топтық бірегейлік.

Введение

Методологию исследования социального капитала составляют труды зарубежных ученых Д. Коулмана, П. Бурдье, Р. Патнэма, Ф. Фукуяма, Д. Тейлора, Н. Лумана, Ю. Хабермаса, определяющих его как групповой ресурс, ценность, общественное благо, групповая идентичность и доверие. В научном плане изучение концепции классиков постмодернистской социологии способствует обогащению социологической науки Казахстана новыми концептуальными подходами и поможет понять тенденции развития общечеловеческой цивилизации.

Важные задачи, поставленные Президентом Казахстана в программной статье «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания» (12 апреля 2017 г.), направленные на духовную модернизацию общества, формирование конкурентоспособной нации, являются предпосылкой исследования данной проблемы. Модернизация общественного сознания, формирования солидарности в обществе, отношения доверительного сотрудничества является важным аспектом исследования. Общенациональное единство, мир и согласие, высокая духовность – основные понятия, которые раскрывают содержание социального капитала.

В условиях ускоренного развития науки и технологий, перехода от локальных национальных экономик к глобальной благосостояние граждан является важным для современного Казахстана. В новых реалиях Казахстана развитие конкурентоспособной национальной экономики необходимо начинать с построения солидарного гражданского общества. Социальный капитал есть базис для построения конкурентной рыночной экономики. Данное исследование способствует определению новых критериев роста благосостояния общества, поскольку в основе понятия «социальный капитал» лежит идея об ожидаемой отдаче от инвестиций в социальные отношения.

Теоретическое изучение концепции социального капитала, научная оценка его ресурсного потенциала и позитивных эффектов для интеграции общества и духовной социализации граждан – важная задача на современном этапе развития Казахстанского социума.

Основная часть

Разработка методологии социального капитала восходит к концепциям экономической и социологической науки. Классики экономической науки А. Смит, Д. Рикардо, К. Маркс и другие описали сущность капитала как экономической категории. Применение термина «социальный капитал» в социологии взаимосвязано с формированием методологической базы экономической социологии.

Для большинства социологов термин «социальный капитал» не является по своей сути абсолютно новым. Об этом говорил Э. Дюркгейм, используя термины «солидарность», «коллективное сознание» в своих научных трудах (Дюркгейм, 1974:1-34). Однако основоположниками изучения социального капитала считают Пьера Бурдьё, который ввел этот термин в 1980 году для обозначения социальных связей, выступающих ресурсом получения выгод (Бурдье, 2002:60-74), Джеймса Коулмана, который дает его обновленную концепцию и расссматривает как общественное благо (Coleman, 1988:95-120). Бурдье рассматривает четыре виды капитала: экономический, культурный, социальный и символический (Bourdieu, 1994:1-18). Увеличение объема полезного времени, по мнению П. Бурдье, является основным преимуществом во всех видах капитала. Например, время можно экономить, обращаясь к средствам и методам других людей, кто тратил больше времени на это. Обладание культурным капиталом позволяет получить большую прибыль не только из времени труда, но и из свободного времени, тем самым наращивая одновременно и экономический, и культурный капитал. Каждая форма капитала имеет свои формы, например, экономический капитал – в виде денег или форм собственности, культурный капитал – в виде образовательной компетенции, социальный капитал в виде социального обязательства может при определенных случаях стать экономическим капиталом, отмечает он.

Роберт Патнэм предложил новую структуру социального капитала: социальные нормы, социальные связи и доверие, вовлекая в научную дискуссию проблему гражданской вовлеченности (Putnam, 1992:101–107). Структуры взаимодействия превращают «я» в «мы», или (на языке сторонников теории рационального выбора) развивают «вкус» участников к коллективным выгодам и действиям» (Putnam, 1995:67). Чтобы демократия работала, необходим социальный капитал, считает Р. Патнэм (Патнэм, 1996:224). Наиболее упрощенное понимание социального капитала дается Френсисом Фукуяма. По его утверждению, социальный капитал – свод нефор-

мальных правил или норм, разделяемых членами группы на основе доверия (Fukuyama, 2004:730). Доверие, возникающее в процессе общения между людьми в любой форме взаимодействия, обладает ресурсным потенциалом, позитивно влияющим на социально-психологическое и моральное самочувствие взаимодействующих сторон. Доверие возникает тогда, когда в обществе уровень социальной безопасности будет на высоком уровне, и доминирующей идентичностью станет гражданская идентичность. Углубление неравных отношений в обществе порождает недоверие на любом уровне общения. Что нужно для того, чтобы доверие стало основой общественных взаимоотношений? Социальная политика, направленная на преобразование общественных отношений в духе социальной справедливости, ведет к уравниванию доходов, сглаживанию классового неравенства, установлению гражданственных связей вместо вертикальных, патронажных отношений и в итоге – к построению нового общества, служащего интересам граждан.

В Казахстане одной из приоритетных задач социальной политики в настоящее время является создание условий для духовной социализации подрастающего поколения. Здесь нужен особый, комплексный подход, объединение усилий семьи, школы, институтов, гражданского общества, средств массовой информации и т.д. Учитывая низкий уровень институционального доверия в Казахстане в сегодняшних условиях необходимо признать степень трудности решаемых задач. Государством предпринимаются определенные меры, чтобы поднять уровень доверия граждан к деятельности социальных институтов. Об этом свидетельствует, например, деятельность НАО «Государственная корпорация «Правительство для граждан», активно осуществляющего свою работу с целью решения повседневных проблем населения.

Социальный капитал является многомерным понятием и должен быть концептуализирован как таковой, чтобы иметь любую объяснительную ценность (Eastis, Carla, 1998:42). Возможность специфической интерпретации в зависимости от контекста и сферы исследования также определяется главной особенностью социального капитала объединять людей на основе взаимного доверия. «Способность акторов обеспечивать выгоды в силу членства в социальных сетях или других социальных структурах» (Portes, 1998:24), отмечает А. Портес, подчеркивая роль принадлежности к определенной группе, осознания групповой идентичности. Инглхарт акцент делает в определении социального капитала на роль ценностей. «Культура доверия и толерантности, в которой возникают обширные сети добровольных ассоциаций», по его мнению, характеризует социальный капитал (Inglehart, 1997:188). Очевидно, что формирование культуры доверия и толерантности зависит от повышения благосостояния населения и создания модели устойчивого общества. Повышение благосостояния населения является предпосылкой для возвышения потребностей, которое характеризуется изменением их эгоистической природы в направлении гуманизации. Гуманистические перспективы общества и важная роль усложнившихся запросов, высших форм потребностей в этом процессе интересовали А. Маслоу (Маслоу, 2003:60). Устойчивое общество характеризуется с развитыми гражданскими отношениями и институтами, где ценность человеческой личности заключается в добровольности предпринимаемых решений. Как пишет Томас, «добровольные средства и процессы, разработанные в рамках гражданского общества, способствуют развитию коллективного целого» (Thomas, 1996: 11). Устойчивость означает, что общество готово ко всякого рода неожиданностям, и, столкнувшись с ней, оно не растеряется, а подключит к разрешению имеющиеся ресурсы. В первую очередь, такого рода ресурсами являются граждане, их уровень развития, обусловленный материальным достатком и культурой. Реализовать принципы устойчивого развития на практике может человек с новым мировоззрением, руководствующийся моральными принципами в своих отношениях к другим людям, и доверием.

Потребуются значительные усилия, чтобы создать социальную систему, уважающую достоинство человека, независимо от его социального статуса, должности, возможностей, и поощряющую любой вклад, который люди хотят или могут внести. Это система, обеспечивающая население общественным достоянием, таким, как образование, информация, инфраструктура, справедливо распределяющая труд и отдых, обеспечивающая исполнение законов и защищающая граждан от обмана и насилия.

Для достижения полного гуманизма требуется несравненно более высокий уровень развития и иное качественное состояние экономики, материальное благосостояние людей, преимущественное преобладание среднего класса, развитость духовных потребностей и возможностей для их удовлетворения. Сильная поляризация

общества усиливает дифференциацию ценностей, потребностей и интересов, преследующих свои узко прагматические цели, а это означает неготовность реальных условий для формирования гражданской самоидентификации личности.

По утверждению экономиста Глен Лори, социальный и культурный капитал явно влияют на приобретение человеком человеческого капитала (Glenn C. Loury, 1999:13). Многочисленные наблюдения ученого показывают, что в индивидуальных достижениях велика роль семьи и сообщества. Таким образом, социальная ситуация влияет на экономические успехи человека. Экономические стратегии различных социальных групп в обществе определенно доказывают, что к накоплению человеческого капитала больше всего склонны группы, обладающие экономическим и культурным капиталом.

Следует учитывать наличие всего спектра социальных, экономических, политических, правовых, психологических факторов, оказывающих влияние на полноценное развитие личности, в частности, наличие политических свобод, соблюдение прав человека, обеспечение занятости, возможности иметь здоровую, творческую жизнь, достоинства и самоуважения и т. д., что в совокупности является показателем качества жизни населения.

Социальное развитие общества, его устойчивость зависят также от личных качеств его граждан. Образованность, сознательность, ответственность, культурность, порядочность, воспитанность, активность и устойчивость в физическом и моральном отношениях – это далеко не полный перечень социальных качеств, характеризующих личность человека.

Образование является важной составляющей социальной сферы и влияет на эффективную социализацию личности, на формирование у нее вышеназванных качественных характеристик. Нет необходимости обосновывать, насколько нужны каждому человеку знания и навыки, помогающие ему ориентироваться в жизни, понимать свою ответственность перед обществом и будущими поколениями, защищать свои права и отстаивать собственную позицию в различных ситуациях, определять формы и способы своего участия в жизни общества. Образование способствует формированию толерантного отношения человека к другим культурам, исключает этноцентризм в его поведении. Чем образованнее человек, тем шире его мировосприятие, тем лояльнее отношение к религии, модели поведения людей других национальностей.

Отношения и ценности взрослых сильно зависят от их детсткого опыта, считает Г. Беккер (Gary Becker, 1992:49). Понятия «человеческий капитал» и «социальный капитал» тесно взаимосвязано между собой. Человеческий капитал создает основу для социального капитала нации. Устойчивые общества не только имеют более сильные стимулы для инноваций, но также могут иметь более высокую отдачу от накопления человеческого капитала» (Knack and Keefer, 1997:1253). Накопленный человеческий капитал имеет большие возможности в развитии в обществе солидарной культуры, в повышении доверия и взаимопонимания. Модели устойчивого общества, их положительный образ в современном мире, близкое к «идеальному» положение личности в них рассмотрены в совместных трудах Донелла Х. Медоуз, Деннис Л. Медоуз, И. Рандерса (Медоуз, 1996: 128).

Социальный капитал для России тоже является сравнительно новым понятием. За последние 10-15 лет российские ученые проявляют особый интерес к проблемам доверия и взаимности в человеческих отношениях. Многочисленные исследования ученых свидетельствуют о низком уровне доверия в межличностных отношениях в российском обществе. Российские ученые Н.М. Лебедева, А.Н. Татарко изучают роль социального капитала в развитии экономики, они проводили сравнительный анализ межличностного доверия в России и ряде других стран. Для анализа были выбраны результаты опросов в 1989–1990 гг. и 1999-2000 гг. По утверждению авторов, довольно высок уровень доверия в странах со стабильной демократией, таких как Швеция, США, Япония и Китай (Лебедева, 2010:20). Московичи подчеркивает, что взаимодействия, из которых рождаются сети, носят ментальный характер, они рождаются из социальных представлений, которые фильтруют мотивы, желания, предпочтения, оставляя в силе только то, чем можно обмениваться и что можно разделять (Беляева, 2013:55).

В Казахстане социальный капитал недостаточно изучен социологами. В трудах Р.С. Салыкжанова, К.Э. Джаманкулова социальный капитал изучается в аспекте получения образования и выбора профессии, то есть как социокультурная адаптация к обществу.

Значимость изучения социального капитала в национальном масштабе очень высокая, поскольку главная цель государства войти в тридцатку развитых государств мира является особенностью третьей модернизации Казахстана,

заявленной в Программной статье Президента Н.А. Назарбаева «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания», где опережающее развитие общественного сознания рассматривается как дополнительный фактор политической и экономической модернизации – их сердцевиной (Назарбаев, 2017а). Модернизация общественного сознания подразумевает трансформацию ставших неадекватными представлений, ценностей и установок сегодняшнего индивида в соответствии с новыми социальными условиями рыночного общества. «Сделать шаг навстречу будущему, изменить общественное сознание, чтобы стать единой Нацией сильных и ответственных людей», отметил Глава государства (Назарбаев, 2017б). Это требует укрепления доверия между людьми, взаимности, межконфессионального и межэтнического согласия и диалога, развития гражданской социализации молодежи, возникновения новых институтов (добровольных ассоциаций граждан, гражданских инициатив и гармонизации их функционирования).

В условиях глобализации идет процесс формирования общечеловеческого сознания. Ежегодные Послания Президента Казахстана, начиная от Стратегии «Казахстан-2030» (1997 г.) до Стратегии «Казахстан-2050» (2012) года, и все последующие послания и программные документы нашего государства направлены на развитие всех форм общения и коммуникационных связей между людьми, образовательный и культурный уровень населения, укрепления взаимоуважения, терпимости и доверительных отношений между различными конфессиями. Все программные документы государства взаимосвязаны между собой, отличие заключается только в тенденциях изменения приоритетов развития. Особое внимание обращается на гуманизацию административного и уголовного законодательства, осуществление дополнительных шагов по духовно-нравственному воспитанию подрастающего поколения. Все это должно привести к формированию конкурентоспособной нации, нацеленной на конструктивный диалог на международной арене. Формирование конкурентоспособной нации надо начинать с духовной и гражданской социализации молодежи на основе формирования их социального капитала.

Социальный капитал расширяет информационное пространство для субъектов рынка труда и позволяет решить проблему нехватки информации, обеспечивая их доступность для всех граждан. Создавая благоприятную почву для становления цивилизованных рыночных отношений, формирования гражданской идентичности и гражданского общества, расширяются масштабы доверительных отношений, социального сотрудничества и солидарности в обществе. Увеличение диапазона доверия в обществе мобилизует индивидуальные и групповые потенциалы молодежи. Социальный капитал включает как сеть, так и активы, которые могут быть мобилизованы через эту сеть» (Nahapiet and Ghoshal, 1998: 243).

Выполняя различные функции, социальный капитал позволяет добиться определенных целей: потребления, инвестирования, замены другими формами капитала. Ослабление социальных связей означает ослабление социального капитала. Используя сложившиеся социальные связи, основанные на доверии, взаимные обязательства, можно достичь финансового благополучия, получения материального капитала. Российский ученый А.Т. Коньков перечисляет пять основных подходов к рассмотрению феномена социального капитала: сетевой подход, ресурсная теория, коммунитарный, институциональный и синергетический подходы (Коньков, 2006а:224).

К представителям сетевого подхода относятся Р. Барт, Н. Лин, Х. Флэп, П. Димаджио, А. Портес, ДЖ. Сенсенбреннер и другие исследователи. Например, Н. Лин определяет социальный капитал как сеть социальных взаимодействий (Lin N, 1999:467-487). Включенность в сеть социальных взаимодействий способствует проявлению социального капитала как непосредственной связи и как набора ресурсов и благ, достигаемых через доступность различных форм сетевого взаимодействия. Сетевые взаимодействия характеризуют социальный капитал как процесс и как результат этого процесса. Таким образом, через сетевой подход можно выйти на ресурсную теорию. В соответствии с этой теорией объем социального капитала определяется как объем ресурсов, доступных через систему социальных связей.

Коммунитарный подход предлагает иную трактовку природы социального капитала, в которой тот предстает как совокупность характеристик социальных общностей и организаций – сети, нормы и социальное доверие, способствующие кооперации (Коньков А.Т., 2006б). Этот подход, по утверждению А.Т. Конькова, сближает социальный капитал с понятиями культурного и человеческого капитала. Определение социального капитала через понятие до-

вера как нормы социальных взаимодействий характеризует его как социальное благо.

Институциональный подход связывает накопление и воспроизводство социального капитала с эффективной работой социальных институтов. Основную роль играет здесь степень демократичности государственной системы, действенность рыночных, правовых механизмов. В рамках институционального подхода социальный капитал получает нормативно-ценностную трактовку.

Проблеме гражданского общества и его роли в развитии социального капитала посвящены многочисленные исследования зарубежных исследователей. Как отмечает Кэти Макилвейн, обсуждения гражданского общества часто сопровождаются рассмотрением социального капитала (Cathy McIlwaine, 1998:415-424). Ссылаясь на труды Д. Колемана (Coleman J., 1990) и Р. Патнэма (Putnam, R.D., 1993), ученый утверждает, что существует синергетическая взаимосвязь между возникновением сильного гражданского общества и формированием социального капитала. Далее этот синергизм описывается (F. Edwards, 1997: 550) как «социальная энергия, гражданского общества, которая генерирует и питает его».

Эффективная деятельность социальных институтов, их демократизация способствуют проявлению синергетического эффекта. Таким образом, синергетический подход связывает гражданскую активность населения с развитием гражданского общества. В связи с этим можно выделить макро- и микроуровни социального капитала. Макроуровень социального капитала характеризует институциональные отношения, где представлены основные институты общества, политические и правовые механизмы социализации граждан, законы, политический режим, одним словом, уровень формальных отношений государства и граждан. Микроуровень социального капитала характеризует различные формы взаимодействия людей на основе определенных социальных норм, ценностей. Ценности включают в себя доверие, солидарность и взаимность, разделяемые членами сообщества и создающие условия для совместной работы сообществ на общее благо. Соответственно этим двум уровням социального капитала измеряются институциональные и межличностные аспекты доверия.

Главным вопросом исследования социального капитала является его воспроизводство. Как и другие формы капитала, его нужно постоянно поддерживать и инвестировать. Это требует углубления демократизации в обществе и повышения гражданской активности населения.

Заключение

В современном Казахстане «социальный капитал» все еще не устоявшееся понятие. Концептуальное обозначение данного понятия требует его дальнейшего изучения, осмысления его позитивного эффекта для общества. В условиях нарастающей капитализации экономики, внедрения рыночных ценностей, в первую очередь, вызывает интерес накопление человеческого капитала. Для развития социального капитала требуются наиболее совершенные условия социума, способствующие формированию нематериальных ценностей населения. По утверждению Абрахама Маслоу, удовлетворение высших потребностей и стремление к нему имеют благоприятные гражданские и социальные последствия. Чем выше потребность, тем менее эгоистичен ее характер. Тот, кто достиг достаточного уровня базового удовлетворения, чтобы искать любви и уважения, склонен к проявлению таких качеств, как преданность, дружелюбие, гражданская сознательность и т.д. (Маслоу, 2003:352).

С развитием человеческого общества растут возможности удовлетворения различных человеческих потребностей, а это, в свою очередь, обеспечивает дальнейшее развитие человеческого общества. В связи с этим возрастает интерес к изучению закономерности становления гражданского общества, имеющего различные модели в зависимости от мировоззренческих, ментальных ценностей народа, и в целом имеющего благоприятную почву для накопления социального капитала населения. В современных условиях нужно сосредоточивать социальную энергию для формирования культуры диалога, диалоговой социализации. Сущность диалога можно определить как «сочетание понимания», способ интеграции, налаживания связей внутри пространства социальной жизни за счет результативных переговоров, позволяющих найти точки соприкосновения.

Комплексное изучение содержания, структуры и тенденций становления социального капитала, выявление его роли в модернизации Казахстана – в развитии культуры солидарности в обществе, в повышении экономической стабильности и благосостояния общества, конкурентоспособности нации – все это может способствовать мобилизации социальной энергии государства на развитие гражданского сектора.

Гражданское общество состоит из различных добровольных групп, ассоциаций, волонтеров, сообществ, инициатив, оказывающих поддержку социальному капиталу. Государство заинтересовано в становлении институтов гражданского общества, отражающих интересы народа, и это верно, потому что в постиндустриальную эпоху дальнейшая эволюция возможна только тогда, когда в обществе доминирует высокая культура, мораль, и именно общество требует развития. Только демократическая модель общества дает возможность для развития творческой инициативы личности и превращает ее в главную опору государства при осуществлении прогрессивных изменений в обществе.

Истина, добро и красота – эти ценности являются вечными и составляют классическую триаду духовной культуры человечества. Мировоззренческие и воспитательные функции институтов образования, культуры и религии, ориентированные на формирование таких гуманистических общечеловеческих ценностей, являются актуальными сегодня. Социальная солидарность в обществе обеспечивается благодаря активным действиям религиозных институтов, поэтому большое значение имеет консолидация всех конфессий и религиозных течений для осуществления этой цели. Самое главное – грамотно и объективно ориентировать людей относительно религий, чтобы они смогли различать истинную религию от ложной.

Создание новой экономики, ориентированной на социальную устойчивость, требует выбора наиболее оптимальной модели развития социальной сферы, определяющей национальную модель развития казахстанского общества. Именно социальное устройство определяет гуманистические перспективы общества: обеспечение одинаковых стартовых возможностей и утверждение гражданских связей между людьми, стабильность в семейных отношениях, занятость женщин, справедливость распределения, характер дифференциации доходов, национальные особенности общественного устройства.

Деятельность социальных институтов, направленная на совершенствование духовных качеств граждан, должна дополняться собственной активностью современной личности. Современный рынок требует экстравертивности, открытости и интереса к миру вокруг.

Источник социального капитала в развивающихся странах, по мнению Фукуямы, – это глобализация. Глобализация является носителем не только капитала, но и идей и культуры. Все хорошо осведомлены о том, как глобализация наносит ущерб культурам коренных народов и угрожает давним традициям (Francis Fukuyama, 1999). Фукуяма ставит вопрос о том, являются ли многие общества проигравшими от процесса глобализации, поскольку она нарушает традиционные культурные сообщества. Отмечая роль гражданского общества в формировании социального капитала, Фукуяма считает, что в условиях отсутствия гражданского общества государству часто необходимо вмешаться, чтобы организовать людей, которые неспособны организовать себя. Например, низкие уровни социального капитала были связаны с неэффективным местным самоуправлением на юге Италии, а также повсеместной коррупция в регионе. Во многих латиноамериканских обществах узкий радиус доверия создает двухуровневую моральную систему с хорошим поведением, предназначенным для семейных и личных друзей, и явно ниже стандартом поведения в публичной сфере. Это служит культурной основой для коррупции, которая часто рассматривается как законный способ заботиться о своей семье (Francis Fukuyama, 1999).

Глобализация, открывающая более широкий доступ к сокровищницам мировых культур, но не отменяющая национальной самобытности, рассматривается большинством ученых и политических деятелей как положительная перспектива для развития национальных государств.

Мы вступаем в период, когда культура будет иметь большее значение, чем когда-либо. Процессы функционирования современной культуры, в том числе и на социологическом уровне, требуют глубоких самостоятельных исследований, в которых могут быть выявлены и проанализированы не только факторы и механизмы культурной интеграции, но и процессы культурной дифференциации.

Литература

1 Durkheim E. Individual and Collective Representations. New York: Free Press. 1974. P. 1–34.
2 Бурдьё П. Формы капитала / пер. с англ. М. С. Добряковой // Экономическая социология.- 2002. – Т. 3. – № 5. – С. 60-74.
3 Coleman J. Social Capital in the Creation of Human Capital. American Journal of Sociology. 1988. Volume 94. P. 95-120.

4 Bourdieu P. “Rethinking the State: Genesis and Structure in the Bureaucratic Field.” Sociological Theory. 1994. 12 (1). – P. 1–18.
5 Putnam R. What makes democracy work?. National Civic Review. – 1993. – Volume 82, Issue 2. – P. 101–107.
6 Putnam R. Bowling Alone: America’s Declining Social Capital // Journal of Democracy. – 1995. – Vol. 6. N1. – P. 67.
7 Патнэм Р. Чтобы демократия сработала. Гражданские традиции в современной Италии . – М., 1996. С. 224
8 Fukuyama F. Trust.The Social Virtues and the Creation of Prosperity. Изд-во: АСТ. – 2004. – P. 730
9 Eastis Carla M. Organisational diversity and the production of social capital.’ American Behavioural Scientist. – 1998. – P. 43:66-77.
10 Portes A. Social capital: its origins and applications in modern sociology// Annual Review of Sociology. – 1998. .Vol.24. – P. 1-25.
11 Inglehart R. Modernization and post-modernization: cultural, economic and political change in 43 societies. Princeton: Princeton University Press. 1997. 453 p
12 Маслоу А. Мотивация и личность. 3-е издание. – СПб.: Питер, 2003. -352 с.
13 Thomas C. Y. Capital markets, financial markets and social capital // Social and Economic Studies. – 1996. – 45. – P. 1-23.
14 Glenn C. L. Social Exclusion and Ethnic Groups: The Challenge to Economics. 28-30 апреля 1999. P.13
15 Becker. G. The economic way of looking at life. Nobel Lecture, December 9, 1992.
Department of Economics, University of Chicago, Chicago, IL. 60637, USA // Economic Sciences 1992. P.49
16 Knack S., Keefer Ph. Does social capital have an economic payoff? A cross -country investigation. // Quarterly Journal of Economics. 1997.
17 Донелла Х. Медоуз., Деннис Л. Медоуз., Иорген Рандерс. За пределами роста. – М.: Прогресс “Пангея”, 1996. – С. 128.
18 Лебедева Н.М., Татарко А.Н. Ценности и социальный капитал как основа социально-экономического развития. Journal of institutional studies (журнал институциональных исследований). Том 2, № 1. 2010.- С.20 .
19 Беляева Л.А. Культурный и социальный капитал и напряженность социального пространства России // Общественные науки и современность. 2013.№5.- С.51-64.
20 Салыкжанов Р.С., Джаманкулов К.Э. Основы социального капитала современной молодежи // Сборник материалов Астанинского социологического форума, посвященного Дню Первого Президента Республики Казахстан. Астана. 2014. – С. 307-313.
21 Назарбаев Н.А. Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания.12 апрель 2017 //http://www.akorda.kz/ru/events
22 Послание Президента Республики Казахстан Н.Назарбаева народу Казахстана. 31 января 2017 г.«Третья модернизация Казахстана: глобальная конкурентоспособность»
23 Nahapiet, J., Ghoshal, S. Social capital, intellectual capital, and the organizational advantage. Academy of Management Review. – Vol. 23. – 1998.- P. 242.
24 Коньков А.Т. Концепция социального капитала в современной социологии. Южно-Сахалинск: СахГУ, 2006. – 224 с.
25 Lin N. Social networks and status attainment // Annual Review of Sociology. – 1999. – P. 467-487.
26 Коньков А.Т. Социальный капитал как концепция экономической социологии и его роль в системе экономического взаимодействия. Автореферат диссертации на соискание ученой степени. М.,2006. – 39 с.
27 McIlwaine C. Civil society and development geography Progress in Human Geography. Vol. 22. – 3. – 1998. – P. 415-424.
28 Coleman, J. Foundations of social theory. Cambridge, MA: Belknap. 1990
29 Putnam, R.D. Making democracy work: civil traditions in modern Italy. Princeton, NJ: Princeton University Press. 1995: America’s declining social capital.Journal of Democracy Vol.6, – P. 65-78.
30 Foley, M.W., Edwards, B. Escape from politics? Social theory and the social capital debate.American Behavioural Scientist. – 1997. – P. 550
31 Fukuyama F. Social Capital and Civil Society. The Institute of Public Policy
George Mason University. October 1, 1999 http://www.imf.org/external/pubs/ft/seminar/1999/reforms/fukuyama.htm

References

1 Durkheim, E. (1974) “Individual and Collective Representations.” New York: Free Press. 1974. P. 1–34.
2 Bourdieu, P. (2002) Formy kapitala [The Forms of capital] // Economic sociology. – Vol. 3(5): 60-74.
3 Coleman, J. (1988) Social Capital in the Creation of Human Capital. American Journal of Sociology. Vol. 94. 95-120.
4 Bourdieu, P. (1994) “Rethinking the State: Genesis and Structure in the Bureaucratic Field.” Sociological Theory. 12(1). 1–18.
5 Putnam, R. (1993) What makes democracy work? National Civic Review. Vol. 82 (2), 101–107.
6 Putnam, R. (1995) Bowling Alone: America’s Declining Social Capital // Journal of Democracy. Vol. 6. N1. P. 67.
7 Putnam, R. (1996) Chtoby demokratia rabotala. Grazhdanskie tradicii v sovremennoi Italii [For democracy to work. Civic traditions in Italy].
8 Fukuyama, F. (2004) Trust.The Social Virtues and the Creation of Prosperity.
9 Eastis, C.M. (1998) Organisational diversity and the production of social capital.’ American Behavioural Scientist. 43:66-77.
10 Portes, A. (1998) Social capital: its origins and applications in modern sociology. Annual Review of Sociology. Vol. 24: 1-25.

11 Inglehart, R. (1997) Modernization and post-modernization: cultural, economic and political change in 43 societies. Princeton: Princeton University Press.

12 Maslow, A. (2003) Motivacia I lichnost' [Motivation and personality]. 3rd edition. – SPb.: Peter.

13 Thomas, C. Y. Capital markets, financial markets and social capital. Social and Economic Studies. 45: 1 – 23.

14 Glenn, C. (1999) Social Exclusion and Ethnic Groups: The Challenge to Economics.

15 Becker. G. The economic way of looking at life. Nobel Lecture, December 9, 1992.

Department of Economics, University of Chicago, Chicago, IL. 60637, USA // Economic Sciences 1992. P.49

16 Knack, S., Keefer, Ph. (1997) Does social capital have an economic payoff? A cross -country investigation. Quarterly Journal of Economics.

17 Meadows, D.H., Meadows, D.L., Randers, J. (1996) Za predelami rosta [Outside of growth]. – M .: Progress "Pangea". – P. 128.

18 Lebedeva, N.M., Tatarko, A.N. (2010) Tsennosti i sotsialniy kapital kak osnova sotsialno-ekonomicheskogo razvitya. [Values and social capital as a basis for scoial and economic development] Journal of institutional studies. Vol 2, № 1. P.20

19 Belyaeva, L.A. (2013) Kulturniy I sotsialniy capital I napryajennost sotsialnogo prostranstva Rossii [Cultural and Social Capital and the Tension of the Social Space of Russia] // Social Sciences and Modernity. №5.- P.51-64.

20 Salykzhanov, R.S., Jamankulov, K.E. (2014) Osnovy sotsialnogo kapitala sovremennoi molodezhi [Fundamentals of Social Capital of Modern Youth] // A collection of materials of the Astana Sociological Forum, dedicated to the Day of the First President of the Republic of Kazakhstan. Astana. – P. 307-313.

21 Nazarbayev, N.A. (2017) Vzglyad v budushee: Modernizacia obshestvennogo soznania [A glance into the future: modernization of public consciousness].12 April //http://www.akorda.kz/en/events

22 Message of the President of the Republic of Kazakhstan N.Nazarbayev to the people of Kazakhstan (2017). Tretya volna modernizacii Kazakhstana: globalnaya konkurentosposobnost' [Third modernization of Kazakhstan: global competitiveness]. January 31.

23 Nahapiet, J., and Ghoshal, S. (1998) "Social capital, intellectual capital, and the organizational advantage." Academy of Management Review. 23: 242.

24 Konkov, A. T. (2006) Konceptsia sotsialnogo kapitala v sovremennoi sotsiologii [The concept of social capital in modern sociology]. Yuzhno-Sakhalinsk: Sakh State University.

25 Lin, N. (1999) Social networks and status attainment // Annual Review of Sociology.

26 Konkov, A.T. (2006) Sotsialniy capital kak konceptsia ekonomicheskoi sotsiologii i ego rol v systeme ekonomicheskogo vzaimodeistvia. [Social capital as a concept of economic sociology and its role in the system of economic interaction].

27 McIlwaine, C. (1998) Civil society and development geography. Progress in Human Geography. P. 415-424.

28 Coleman, J. (1990) Foundations of social theory. Cambridge, MA: Belknap.

29 Putnam, R.D. Making democracy work: civil traditions in modern Italy. Princeton, NJ: Princeton University Press. 1995: America's declining social capital. Journal of Democracy 6, 65-78.

30 Foley, M.W., Edwards, B. (1997) Escape from politics? Social theory and the social capital debate.American Behavioural Scientist. 40: 550

31 Fukuyama, F. (1999) Social Capital and Civil Society. The Institute of Public Policy George Mason University. http://www.imf.org/external/pubs/ft/seminar/1999/reforms/fukuyama.htm

МРНТИ 04.11.21

Биекенов К.У.[1], Мамытканов Д.К.[2]

[1]д.социол.н., профессор, e-mail: byekenov.kenes@gmail.com
[2]к.социол.н., и.о. доцента, e-mail: darchan777@mail.ru
Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНЫЙ ПОТЕНЦИАЛ КАФЕДРЫ В СОЦИАЛЬНОЙ МОДЕРНИЗАЦИИ ОБРАЗОВАНИЯ

В статье рассматриваются методы использования интеллектуального потенциала кафедры в социальной модернизации образования. Казахстанское образование направлено на реализацию Плана нации «100 конкретных шагов по реализации 5 институциональных реформ». Сегодня в Казахском национальном университете им. аль-Фараби все кафедры имеют богатые традиции, опыт и научный авторитет. В научный поиск включены не только преподаватели, но и большинство студентов, все магистранты и докторанты. Поэтому мы, по сути, являемся в современной терминологии исследовательским университетом. Мы живем в условиях турбулентности, то есть в условиях ускорения исторического времени, поэтому наука развивается быстрыми темпами – меняются через каждые 3 года. А это требует давать молодежи энциклопедическое знание, основанное на понимании, чтобы она была готова к усвоению новых специальностей и отказаться от кроссвордного, основанного на зубрежке. Для этого кафедра реализует программу, объединяющую «знание», «понимание», «компетентность», «анализ-синтез», «оценивание», «критическое мышление». Благодаря этому создана единая, органически взаимосвязанная, непрерывная система образования. На основе концепции президента о модернизации гуманитарного образования разработана современная модель социолога. В процессе перехода к новой программе социологическое образование Казахстана переживает различные процессы – институционализацию, академизацию, профессионализацию и сциентификацию, которые между собой тесно взаимосвязаны. Академизацию и профессионализацию часто понимают как две стороны процесса институционализации.

Используя современную методологию, а также синергию, моделирование, системный и сравнительный исторический методы, применяя анкетирование, интервью, наблюдение и анализ документов, мировая социология пытается открыть тайны окружающего мира. Социологи уже открыли законы группового давления и лидерства, возникновения межнациональных конфликтов, гражданских войн и революций, обнаружили механизмы образования толпы и массового поведения, смены моды, миграции населения, колебания спроса и предложения, смены политических режимов, принципы интеграции и дифференциации наук. Сейчас кафедра ориентирует своих сотрудников на исследование более сложных вопросов, чем раньше: поисками путей выхода из кризиса, проблемами достижения глобальной цели – реальной независимости республики, укрепления гражданского общества, построения демократического, социального и правового государства, социальной модернизации, обеспечения становления национального рынка на новой технологической, структурной, институциональной основе.

Ключевые слова: методы, интеллектуальный потенциал, социальная модернизация, образование, академизация.

© 2017 Al-Farabi Kazakh National University

Byekenov K.U.[1], Mamytkhanov D.K.[2]
[1]doctor of social sciences, professor, e-mail: byekenov.kenes@gmail.com
[2]candidate of social sciences, associate professor, e-mail: darchan777@mail.ru
Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty,

Intellectual potential of department in social modernization of education

The article considers methods of using the intellectual potential of the department in the social modernization of education. The Kazakhstani education is aimed at implementing the Plan of the Nation "100 concrete steps to implement 5 institutional reforms". Today in the Kazakh National University. al-Farabi all the chairs have rich traditions, experience and scientific authority. The scientific search includes not only teachers, but also the majority of students, all undergraduates and doctoral students. Therefore, we, in fact, are in modern terminology research university. We live in conditions of turbulence, that is, under the conditions of acceleration of historical time, therefore science develops rapidly – every 3 years. And this requires giving encyclopaedic knowledge to young people, based on understanding, so that it is ready to learn new specialties and to abandon the crossword, based on cramming. For this purpose the department realizes the program "knowledge", "understanding", "competence", "analysis-synthesis", "evaluation", "critical thinking". Thanks to this, a single, organically interconnected, continuous system of education has been created. Based on the president's concept of modernizing humanitarian education, a modern model of a sociologist has been developed. In the process of transition to a new program, the sociological education of Kazakhstan is undergoing various processes – institutionalization, academicization, professionalization and scien- tification, which are closely interrelated. Academization and professionalization are often understood as two sides of the process of institutionalization.

Using modern methodology, as well as synergy, modeling, system and comparative historical methods, applying questionnaires, interviews, observation and analysis of documents, world sociology tries to open up the secrets of the surrounding world. Sociologists have already discovered the laws of group pressure and leadership, the emergence of interethnic conflicts, civil wars and revolutions, found mechanisms for the formation of crowds and mass behavior, fashion changes, population migration, fluctuations in supply and demand, changing political regimes, the principles of integration and differentiation of sciences. Now the department is orienting its staff to research more complex issues than before: searching for ways out of the crisis, problems of achieving a global goal – real independence of the republic, strengthening of civil society, building a democratic, social and legal state, social modernization, ensuring the formation of a full-fledged national market on a new technological, structural, institutional basis.

Key words: methods, intellectual potential, social modernization, education, academicization.

Биекенов К.У.[1], Мамытқанов Д.К.[2]
[1]әлеуметтану ғылымдарының докторы, профессор, e-mail: byekenov.kenes@gmail.com
[2]әлеуметтану ғылымдарының кандидаты, доцент, e-mail: darchan777@mail.ru
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

Білім беруді әлеуметтік жаңғыртуда кафедраның интеллектуалды мүмкіншілігі

Мақалада білімді әлеуметтік жаңғыртуда кафедраның интеллектуалды әлеуетін пайдалану әдістері қарастырылады. Қазақстандық білім беру «5 институционалдық реформаларды жүзеге асыру үшін 100 нақты қадам» атты Ұлт жоспары бағдарламасын жүзеге асыруға бағытталған. Бүгін әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінде барлық кафедралар бай дәстүрлерге, тәжірибеге және ғылыми беделге ие болып отыр. Ғылыми ізденіске оқытушылар ғана емес, сонымен қатар көпшілік студенттер, барлық магистранттар және докторанттар қамтылған. Сондықтан біз шын мәнінде қазіргі заманғы терминология тілімен зерттеу университеті болып табыламыз. Біз турбуленттілік, яғни тарихи уақыттың қарқынды жылдам өту жағдайында өмір сүріп жатырмыз, сондықтанда ғылымның жылдам дамуына, әр 3 жыл сайын өзгеріп отыруына әкеледі. Бұл жас мамандарға жаңа мамандықтарды игеруге дайын болу үшін, жаттанды білімге негізделген сөзжұмбақтан бас тартып, энциклопедиялық білім беруді қажет етеді. Осы мақсатта кафедра «білім», «түсіну», «құзыреттілік», «талдау-синтез», «бағалау», «сыни ойлау» бағдарламаларын жүзеге асырады. Осының арқасында бірыңғай, органикалық өзара байланысқан, үздіксіз білім беру жүйесі құрылды. Президенттің гуманитарлық білім беруді жаңғырту жөнінде тұжырымдамасының негізінде, әлеуметтанушының қазіргі заманғы үлгісі жасалды. Жаңа бағдарламаға көшу үдерісінде Қазақстанда әлеуметтанулық білім беруде – институционализация, академиялық білім, кәсіби білім және ғылымның дамуымен байланысты әртүрлі бір-бірімен байланысқан үрдістерді басынан өткеріп отыр. Академиялық және кәсіби білімнің қалыптасуы институционализация үрдісінің екі жағы ретінде түсіндіріледі.

Заманауи әдіснаманы, сондай-ақ синергияны, үлгілеуді, жүйелік және салыстырмалы тарихи әдістерді қолданып, сауалнамаларды, сұхбаттарды, бақылауды және құжаттарды талдауды қолдана отырып, әлемдік әлеуметтану қоршаған әлемнің құпиясын ашуға тырысады. Әлеуметтанушылар топтық қысым және көшбасшылық, этносаралық қақтығыстардың, азаматтық соғыстар мен төңкерістердің пайда болуы заңдылықтарын, тобырдың қалыптасу механизмдері мен бұқаралық мінез-құлықты, сән алмасуы, тұрғындардың көші-қонын, ұсыныс пен сұраныстың ауытқуын, саяси режимдердің алмасуын, ғылымның интеграциялануы мен дифференциялану қағидаларын анықтады. Қазіргі кезде кафедра өз қызметкерлерін күрделі мәселелерді зерттеуге және және дағдарыстан шығу жолдарын іздестіруге, ғаламдық мақсатқа жету мәселелері – республиканың тәуелсіздігі, азаматтық қоғамды нығайту, демократиялық, әлеуметтік және құқықтық мемлекетті құру, әлеуметтік жаңғырту, жаңа технологиялық, құрылымдық, институционалдық негізде ұлттық нарықтың қалыптасуын қамтамасыз ету мәселелерін зерттеуге бағыттайды.

Түйін сөздер: әдістер, интеллектуалдық әлеует, әлеуметтік жаңғырту, білім беру, академиялық білім.

Введение

В середине XXI века планируется добиться вхождения Казахстана в число 30 самых развитых государств мира. Это стало всенародной мечтой, получившей поддержку абсолютного большинства казахстанцев. По сути, этот всенародный вотум доверия стал историческим актом рождения нашей Нации Единого Будущего. Движение к своей новой мечте начато с разработки Плана нации «100 конкретных шагов» по реализации Пяти институциональных реформ (Назарбаев Н.А., 2015).

Вступили в силу 59 законов, которые создают принципиально новую правовую среду для развития образования. Важно оценить этот беспрецедентный масштаб в нашей истории изменений национального законодательства. Тем более, что они открывают путь к достижению нашей казахстанской мечты – стать одной из тридцати наций – лидеров XXI века (Назарбаев Н.А., 2016).

Надо быть рачительными хозяевами своей земли и ее недр, овладевать новыми технологиями, вводить в строй невиданные в нашей истории производственные мощности и целые отрасли экономики. И самое главное – мы научились мечтать по-новому, ставить и решать конкретные задачи развития страны и общества, невзирая на сложности глобального мира, частью которого стал наш независимый Казахстан. Мы вступили в 25-й год независимости с новой казахстанской мечтой, которая тождественна главной цели, реализуемой в Стратегии-2050 (Назарбаев Н.А., 2016).

Мировой опыт показывает, что именно в таких университетах, как КазНУ им. аль-Фараби, наиболее успешно готовится элита страны. Философский факультет единственная идеологическая организация, которой нет в других вузах страны. Здесь готовят прежде всего политиков, аналитиков, идеологов, потом уже – политологов, социологов и философов. Осуществлен переход от дисциплинарной к системной модели содержания социологического образования. В целом кафедра решает ключевые задачи казахстанской системы социологического образования, направленные на подготовку креативных кадров, реализует все новые механизмы, которые пустили МОН РК, все они нацелены на то, чтобы решать амбициозную задачу, перейти к новому качеству образования. В числе наиболее впечатляющих – электронное обучение, подушевое финансирование, контроль качества на национальном уровне, независимая спецификация выпускников вузов. А также рост качества высокого образования за счет совершенствования программ, академической мобильности, приглашения лучших зарубежных профессоров, оптимизации вузовской сети и другие. Во всем мире на один миллион населения в среднем приходится шесть высших учебных заведений (Hawkins J.D., Weis J.G., 2011).

Профессионализация означает формирование научных сообществ, академизация – вовлечение социологии в сферу университетской науки и завоевание социологией своего места в ряду академических дисциплин, сциентификация – превращение разрозненной суммы знаний в строгую науку, обладающую сложной внутренней структурой. Институционализация – более широкий процесс признания обществом социологии в качестве науки и учебной дисциплины. Этот процесс, прежде всего, наглядно фиксирует результативность научной деятельности, рост профессиональной культуры (Laurence C.Smith., 2011).

В целом институционализация социологии в Казахстане продолжается, и, по всей вероятности, продолжаться еще будет долго. В центре внимания социологии находится и исследование условий реализации общенациональных приоритетов – обеспечение межэтнического согласия, укрепление внутриэтнического единства, воспитание казахстанского патриотизма. Только таким образом можно реализовать конкурентоспособность, прагматизм, культ знаний, сохранение национальной аутентичности, эволюционное развитие и открытое сознание, о котором говорил наш президент. Одним из перспективных направлений развития социологии в Казахстане является исследование социокультурных измерений казахстанской цивилизации: параметров и факторов цивилизационной устойчивости в условиях глобализации и социальных реформ (Биекенов К.У., 2016). Кафедра активно участвует в процессе институционализации казахстанской социологии. Об этом, в частности, свидетельствует эффективная работа сотрудников кафедры в Ассоциации Социологов Казахстана, при ее поддержке осуществлено издание десятитомной «Антологии мировой социологии» по программе «Культурное наследие». Для обеспечения по-настоящему европейского качества социологического образования кафедра успешно прошла международную сертификацию системы управления качеством, международной аккредитации гуманитарного блока. Это значит, что наши студенты имеют возможность поехать в любой другой университет мира, где изучают социологические дисциплины, и учиться там, к примеру, семестр (Биекенов К.У., Биекенова С.К., Кенжакимова Г.А., 2016).

Кафедра реализует конкретные задачи, стоящие перед сферой высшего образования. Во-первых, это обеспечение кадрами с высшим и послевузовским образованием, соответствующими потребностям индустриально-инновационного развития страны. Отныне уровень профессиональной подготовленности выпускников будет оцениваться сообществом работодателей. Концепция внешней оценки качества образования создала условия перехода в Казахстане от модели «контроля качества» к модели «обеспечения качества», что является наиболее эффективным. Диплом КазНУ был и остается предметом гордости его выпускников. КазНУ первым среди университетов Центральной Азии подписал меморандум с ООН в области образования и культуры и является единственным из вузов Казахстана, принятым в глобальную программу ООН «Академическое влияние».

Реализуется модель, ориентированная на развитие компетенции, а не просто знаний. Инновации в социологическом образовании, направленные на индивидуальное обучение и развитие компетенции и навыков научного поиска, наиболее ярко появились в рамках модернизации тематики докторских и магистерских диссертации, выпускных работ. Ввиду того, что социологические исследования начали проводиться на коммерческой основе, наблюдается стремление «закупить» социологию со стороны тех, кто платит. В Казахстане функционируют несколько социологических центров, групп, проводящих опросы общественного мнения, мониторинга. Однако мало в них профессионалов, недостаточно быть эрудированным в научной сфере, надо иметь научные результаты, которые закрепят полученные знания, сформируют креативную и конкурентоспособную личность. Тем не менее, финансирование науки в Казахстане явно недостаточное, однако проводится огромная работа. Это – переход на новую систему ученых степеней.

В Казахстане вообще любят ходить своим путем, развивать принципиально новые подходы, принимая при этом успешный мировой опыт. Так в среднем образовании появились Интеллектуальные школы Нурсултана Назарбаева, в профессионально-техническом обучении – холдинг «Кәсіпқор», в высшей школе – «Назарбаев Университет». Все они настроены на использование мирового опыта в образовании. Поэтому нынешнее образовательное пространство Казахстана предполагает реализацию заявленных стандартов (*Касымбеков М.Б.*, Темірболат Б.Б., Шаймергенов Т.Т., 2017).

Основные шесть направлений модернизации сознания: «Конкурентоспособность», «Прагматизм», «Сохранение национальной идентичности», «Культ знания», «Эволюционное, а не революционное развитие», «Открытость создания» (Назарбаев Н.А., 2017). Все они отвечают требованиям глобализации, вестернизации и турбулентности, то есть ускорения исторического времени, динамики человеческой жизни. В связи с этим Президент поставил цель – медленно менять людей через образование. Определил задачи – перед гуманитарным образованием, прочитав все его труды, мы приходим к выводу, что основой естественных наук выступают гуманитарные знания. Именно они открыли законы природы и доказали, что они первичны, а законы общества вторичны.

Назарбаев Н.А. предлагает абсолютно новую программу обучения, т.е. новую методологию исследования, которая должна быть основой обучения. Суть ее в том, что социология учит молодежь жить с людьми и для людей. Социология дает секреты обретения друзей, жить в дружных коллективах быть для одних сподвижником, коллегой для других оппонентом с высокими человеческими качествами. Необходимо расширять сферу гуманитарных образований. Не секрет, что с началом рыночного периода развития гуманитарное образование отодвинуто на задний план государственных интересов. Однако нет уверенности, что они будут реальной силой, как в развитых странах мира. Такая ситуация связана с тем, что мало настоящих ученых с гражданской позицией, что говорить о громадном научном потенциале не приходится.

Абу Насыр аль-Фараби сказал: «Главный враг человечества – знание, данное без воспитания», то есть сформированное у личности знание без воспитания принесет ему больше вреда, чем пользы. Например, ментальная цифровизация учит людей умению логически мыслить, чтобы они могли правильно использовать информацию, которой сейчас очень много вокруг. Преподаватель работает над тем, чтобы студенты сами искали знания, он не дает им готовую информацию для изучения. Студент сам исследует и анализирует, как решить задачу. Это помогает быть более автономными, не зависящими от преподавателя. Ментальная цифровизация способствует развитию памяти, воображению и мышлению, зрительной памяти, моторики, пространственному креативному мышлению, решению нестандартных задач. Надо больше заниматься социализацией студентов. Когда у главного советского воспитателя Макаренко А.С. спросили: «Сколько человек Вы воспитали?», то он ответил, что не воспитывал никого, только находился рядом. Например, толерантность и гостеприимство казахов, возведенные в абсолют и принимающие формы глобального миротворчества, стали брендом, под которым нашу страну знают во всем мире. И эти ценности корнями уходят в прошлое.

Развитие исследовательских университетов предусматривает различные формы интеграции разнопрофильных учебных заведений общего, среднего и высшего профессионального образования. Исследовательский университет разрешит беспрепятственный переход с одной специальности на другую. Цель деятельности исследовательских университетов – подготовка высококлассных специалистов-исследователей по системе непрерывного образования «школа-вуз». Эта система должна генерировать новые качества специалиста: инновационную культуру, креативное мышление, широкую компетентность и высокий профессионализм. Интеллектуальный потенциал решает целый ряд принципиальных задач: требует обеспечить новое качество образования, сохранить единство образовательного пространства. Однако интеллект реализуется тогда, когда качество образования становится ведущей темой образовательной политики, когда образование является важнейший сферой социальной жизни. Как показывает опыт цивилизованных стран, исследовательские университеты объединяют науку, образования и практику (Назарбаев Н.А.). Исследовательский университет является учебно-научным заведением, осуществляющим подготовку, переподготовку и повышение квалификации социологических кадров для решения региональных социально-экономических проблем. Исследовательский университет решает следующие значимые задачи: осуществляет основное, высшее и послевузовское профессиональное социологическое образование, реализует программно-целевые проекты, связанные с актуальными направлениями модернизации образования.

Государство создает все необходимые условия для поддержки нового поколения казахстанцев. Для этого подготовлена концепция государственной молодежной политики до 2020 года. Обновлено законодательство по вопросам государственной молодежной политики. В структуре Министерства образования и науки создан Комитет по молодежной политике. Формируются новые социальные лифты для молодежи, одним из которых стала государственная служба.

В статье «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания» Президент страны Нурсултан Назарбаев указал шесть проблем: конкурентоспособность, прагматизм, сохранение национальной идентичности, культ знаний, эволюционное развитие, открытое сознание (Назарбаев Н.А., 2016). Молодежь должна быть занята реализацией данных задач, чтобы превратить население государства в конкурентную нацию. Реализация этих проблем идет через социальную работу, которая как вид профессиональной деятельности оформилась в начале 1990-х годов, когда в квалификационный справочник должностей руководителей и служащих была внесена новая должность «специалист по социальной работе». На основе дифференци-

ации науки социальная работа появилась на стыке психологии, социологии и медицины. Социальный работник должен быть сильным, оптимистичным, трудолюбивым, последовательным, отзывчивым. Прирожденный социальный работник должен быть гармоничным, мобильным, социоцентричным, спокойным, уравновешенным, толерантным.

Исследуя роль социального работника в учреждениях социального обслуживания, можно выделить такие группы профессиональных ролей, как практический социальный работник, организатор, управленец, преподаватель, супервизор, исследователь, оцениватель, мобилизатор, учитель, корректор поведения, консультант, менеджер информации и администратор, который управляет социальной службой. Как мы видим, социальный работник нацелен на решение целого комплекса разнообразных задач, таких как:

– диагностика социальных и личностных проблем;

– социальная профилактика;

– социальная реабилитация и терапия и т.д.

Именно социальный работник реализует в своей деятельности консультационные, просветительские, организационные, профилактические, коррекционные и многие другие функции. Социальный работник активизирует способности людей на решение проблем и налаживает связи людей с системами. Поэтому основной психологической функцией социальной работы является фасилитирующая функция. Фасилитация (от англ. facilitate – облегчать, помогать, способствовать) – обусловленное социальным контактом взаимовлияние людей, повышающее их активность. Фасилитация проявляется в улучшении результатов деятельности человека. При нарушении социальным работником этических норм, игнорирования основных принципов профессиональной деятельности может произойти обратный процесс – социальная ингибиция (от англ. inhibition – торможение, подавление), сдерживание активности субъекта (Морозова Т.А., 2015). Таким образом, именно сама социальная работа представляет собой гуманистический процесс и нацелена на профессиональную помощь индивидам по усилению их возможностей полноценного социального функционирования.

Одним из приоритетов социальной модернизации является обеспечение условий для получения доступного и качественного образования. Повысится статус педагога. С внедрением электронного обучения в Казахстане создаются условия для реализации ведущих принципов образования XXI века «образование для всех» и «образование через всю жизнь». «Мы движемся к постиндустриальному миру, в котором правит триада «образование – наука – инновации», – говорит Президент. В мире приходится в среднем 232 студента на 10 тысяч населения, в Японии на 10 тысяч населения приходится 222 студента, в Германии – 248, в Чехии – 157, в Азербайджане – 59, в Казахстане – 377 студентов. По этим показателям страна попала в первую десятку. Но за счет чрезмерного количества вузов у нас снизилось качество обучения. Во всем мире принято, что на один миллион населения в среднем приходится шесть высших учебных заведений. Если умножить 18 миллионов на шесть, то получается, что в Казахстане должно быть примерно 100 высших учебных заведений. Можно пояснить, что в Казахстане 13 вузов являются военными. По уровню грамотности республика занимает 14 место в мире, имея 98 процентов грамотности населения. Больше половины взрослого населения страны имеют высшее образование. У нас нация образованная, чем и мы гордимся. Однако, не полностью применяется этот огромный интеллектуальный потенциал для дальнейшего улучшения нашей жизни. В стране низкий прожиточный минимум, нет социальных гарантий. Имея лишь 0,22 процента населения планеты, мы располагаем 2 процентами мировых запасов минеральных ресурсов и занимаем по их запасам на одного жителя лидирующее положение в мире. В стране добывается на каждого казахстанца более 4 тонн нефти и более тонны зерна. По запасам урана Казахстан на втором месте мире, нефти – на 7-м, угля – на 6-м, природного газа – на 10-12-м местах. В то же время добро ведь надо ценить. Еще Теодор Рузвельт отметил, что великой нацией нас делают не наши ресурсы, а то, как мы их используем. Поэтому ключевая задача, поставленная в «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания», – важный посыл стратегии, заключающийся в переходе Казахстана от государства состоявшегося к государству развитому.

Качество образования зависит от успехов различных сфер общества. За годы независимости наша экономика выросла в 20 раз. В 2012 году Казахстан вошел в число 50 самых конкурентоспособных экономик мира. В стране создан сильный национальный бизнес. В рейтинге Всемирного банка Doing Business Казахстан занимает 35-е место. Сегодня 1,3 млн предпринимательских структур производят 1/4 всего национального богатства. По программе «Болашак»,

инициированной президентом республики, более 12,5 тысячи молодых граждан страны обучились в 200 лучших мировых вузах 35 стран. Ежегодно в среднем создается по 270 тысяч новых рабочих мест. За последние 15 лет средняя зарплата и пенсии увеличились в Казахстане более чем в 10 раз. По официальным данным Международной ассоциации пенсионных и социальных фондов, минимальный и средний размеры пенсий в Казахстане выше, чем в Кыргызстане, в пять и три раза соответственно. Благодаря экономической состоятельности нашего государства, стабильности и благоприятному инвестиционному климату крупнейшие транснациональные корпорации работают во всех секторах экономики Казахстана. Общий объем прямых иностранных инвестиций за годы независимости составил 265 млрд долларов.

Специфические требования направлены на формирование жизнерадостности, порядочности, активности – быть хорошим собеседником. Начитанность, способность логически рассуждать и анализировать факты помогут стать человеку незаменимым. В своей популярной книге «Кайдзен. Ключ к успеху японских компаний» М. Имаи впервые ввел термин «кайдзен» и показал пути достижения управленческих и технологических высот (Имаи М., 2015). В Китае национальная модель модернизации также строится на базе собственной культуры. Китайцы глубокие патриоты, не стремящиеся стать похожими на кого-то. Например, Индия, где «переварили» британскую культуру, то есть медленно меняли людей через образование, технологии, новые навыки и социальные структуры. Вестернизация там не приняла гипертрофированной формы.

В мире огромное количество социальных работников трудятся в секторе здравоохранения, который является наиболее сложной отраслью социально-экономического развития. Для более чем 14 тысяч известных болезней существует около 6 тысяч различных видов эффективных лекарств и 4 тысяч методов хирургических и других вмешательств. Отсюда, задача социальных работников помочь врачам и медицинской организации – правильно и своевременно применить весь этот арсенал средств в каждом отдельном случае. Всего в мире ежегодно получает образование более миллиона врачей, медсестер и других работников здравоохранения. В среднем затраты на обучение врача составляют 113 000, а на подготовку средних медработников – 46 000 долларов США. Например, в университетах США стоимость четырехлетнего обучения врача составляет от 120 до 300 тысяч долларов.

В подготовке социальных работников необходимо заимствовать лучший опыт других вузов. Например, одна из особенностей медицинского образования в «Назарбаев Университете» будет касаться критериев подбора студентов. Прежде чем поступить в медицинскую школу, кандидат должен обладать определенным уровнем подготовленности как социально ответственный гражданин с необходимыми знаниями и навыками, быть достаточно подготовленным в общих вопросах гуманитарного развития, этики, социальных прав. Считается, что на базе этих качеств можно привить не только профессиональную компетенцию, но и высокие этические и нравственные стандарты.

Здесь многое зависит от различных аспектов показателей качества образования: качество учебных программ; качество студентов; качество знаний; качество инфраструктуры; качество преподавательского состава; инновационная активность руководства; востребованность выпускников; конкурентоспособность выпускников на рынке труда; достижения выпускников.

Качество образования можно рассматривать как многомерное понятие. Оно является одним из важнейших критериев эффективности, успешности образовательной деятельности. Качественным можно считать образование, если определенные достижения имеют не только студенты, но и преподаватели как участники образовательного процесса.

Управление качеством образования в условиях реформы социологического образования строится на следующих принципах:

– понимание и выполнение требований к образованию с учетом достижений и международных стандартов;

– ориентация на потребителя, жесткая конкуренция на рынке труда требует и динамичности системы менеджмента;

– интегрированность, ориентированность на современные информационные технологии;

– постоянное совершенствование образовательного процесса с учетом результатов мониторинга.

Если говорить о профессиональных особенностях социальной работы, то могу отметить, что принципиальной особенностью социальной работы как профессии является ее пограничный характер. «Люди, обладающие талантом интуитивно находить суть проблемы, – большая редкость. К счастью для всех остальных, это можно

делать, следуя определенному методу» (Омае К., 2015). Эти слова можно отнести и к социальному работнику, а не только эрудированной, талантливой, а конкурентоспособной и креативной личности. Следовательно, задача профессионального становления может быть решена лишь посредством реализации личностно-ориентированной педагогики образовательного процесса. На социального работника возлагается особая миссия, выполнить которую он может только при условии формирования особых личностных качеств.

В широком смысле профессиональное воспитание – это функция трудовой и общественной жизни; в узком смысле – функция учебного заведения. Воспитательная функция собственно учебного заведения состоит в создании условий, при которых процесс образования превращается в процесс саморазвития (Джаманбалаева Ш.Е., 2015).

Оценивается профессионализм социального работника его компетентностью. Знаниями основ естественных и гуманитарных наук, профессиональным использованием их результатов в практической деятельности. Оценивается на основании двух параметров: а) формальной квалификации; б) реальной квалификации. Формальная квалификация представляет собой совокупность теоретических знаний, приобретенных в школе, колледже, вузе, на курсах повышения квалификации и т.п. Реальная квалификация предоставляет собой совокупность практических навыков и умений и теоретических знаний (Байдалова О.В., Баянова М.Б., 2014).

Профессионалами за рубежом именуют людей, имеющих, как правило, университетское образование и большой практический опыт, отличающихся высоким мастерством в своей области, занятых творческим трудом. Именоваться «профессионалом» очень почетно. Так, лишь недавно социальные работники получали долгожданный титул, которого добивались несколько десятилетий. Оценивается профессионализм трудоустройством выпускников кафедры социологии и социальной работы КазНУ имени аль-Фараби, их дальнейшей карьерой. Они распределяются по департаментам министерства труда и социальной защиты, учреждениям социального обслуживания, где проходят производственную практику.

В Национальном докладе «Молодежь Казахстана-2017» на основе научных исследований, официальных статистических данных государственных органов, итогов социологического исследования осуществлен детальный анализ положения молодежи в сферах образования и науки, здравоохранения, занятости, предпринимательства, участия молодежи в общественно-политических процессах, а также рассмотрены вопросы реализации и повышения эффективности государственной молодежной политики в РК.

Литература

1 Байдалова О.В. Баянова М.Б. Теоретические и методологические подходы к определению социальной ответственности представителей профессиональной группы-чиновников // Вестник. Волгогр. гос. ун-та. Сер. 7, Филос. – 2014. – №2 (22). – С. 67-68.

2 Биекенов К.У. Глобализация политической культуры гражданского общества. – Алматы: Қазақ университеті, 2013. – 687 с.

3 Биекенов К.У., Биекенова Н.Ж. Развитие социологической науки в Республике Казахстан // Адам әлемі. Философский и общественно-гуманитарный журнал. – №4 (62) 2014. – Алматы, 2014. – С. 88-98.

4 Биекенов К.У., Биекенова С.К., Кенжакимова Г.А. Социология: учебное пособие. – Алматы: Эверо. 2016. – 584 с.

5 Джаманбалаева Ш.Е. Социальная ответственность высших учебных заведений // Вестник КазНУ. – № 2 (53). – 2015. – С. 84-90.

6 Имаи М. Кайдзен. Ключ к успеху японских компаний. – М.: Альпина Паблишер, 2017. – 274 с.

7 Касымбеков М.Б., Темірболат Б.Б., Шаймергенов Т.Т. Назарбаев моделі. – Астана: Деловой мир, 2017. – 164 б.

8 Морозова Т.А. Социальная работа в системе здравоохранения: учебно-методическое пособие. – Алматы «Қазақ университеті», 2015. – 124 с.

9 Назарбаев Н.А. Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания // Казахстанская правда. 12 апреля 2017.

10 Назарбаев Н.А. Стратегия «Казахстан-2050»: новый политический курс состоявшегося государства. Послание Президента Республики Казахстан – Лидера Нации Н.А. Назарбаева народу Казахстана, г. Астана, 14декабря 2012 года. [Online] Available from: http://adilet.zan.kz/ [Accessed 14.10.2017]

11 Национальный доклад «Молодежь Казахстана – 2017». Астана, 2017.

12 Омае К. Мышление стратега. Искусство бизнеса по-японски / пер. с англ. И. Евстегнеева. – М.: Альпина Паблишер, 2015. – 221 с.

13 Опфер Е.А. Мониторинг удовлетворенности заинтересованных сторон вуза качеством образования // Известия ВолГУ. – 2015. – С. 135-138

14 Римашевская Н.М. Население и глобализация. – М.: Наука, 2002. – 351 с.

15 Ритцер Дж. Современные социологические теории. – М., 2010.

16 Рощина Я. М. Неравенство доступа к образованию: что мы знаем об этом? // Проблемы доступности высшего образования / отв. ред. С. В. Шишкин. – М., 2003. – С. 94-153.

17 Фурсов К. С. Образовательные стратегии студентов российских вузов на этапе выхода на рынок труда: опыт эмпирического исследования // Вопр. образования. – 2006. – № 2. – С. 222— 241.

18 Ajzen I., Fishbein M. Attitudinal and normative variables as predictors of specific behaviors // J. of Personality and Social Psychology. – 1999. – P. 41—45

19 Bandura, A. (2002). A sociocognitive analysis of substance abuse // Psychological Science. – №10.

20 Dobbs R., Manyika J., Woetzel J. The four global forces breaking all the trends. Mckinsey, 2015

21 Elliot D.S., Huizinga D., Ageton S.S. Explaining delinquency and drug use. Beverly Hills, CA, 1997.

22 Hawkins J.D., Weis J.G. The social development model // J. of Primary Prevention. 2000. N 6.

23 Jessor R., Jessor S.L. Problem behavior and psychosocial development. – N.Y., 2007

24 Laurence C.Smith. New North: The World in 2050. – Profile Books (GB), 2011.-336 p.

25 Murray D.M., Perry C.L. The prevention of adolescent drug abuse: Implications of etiological, developmental, behavioral, and environmental models // 1999.

26 Needle R.N., Coyle S., Genser S., Trotter R.T. Social networks, drug abuse and HIV transmission // Research Monographs. – 2005. – N 151

27 Nijhuis J. F. H. Learning Strategies, Students' Characteristics and Their Perceptions of the Learning Environment [Electronic resource]. URL: http://arno.unimaas.nl/show.cgi?fid=6488 (accessed: 12.04.2009)

28 Strecher V.J., DeVellis B.M., Becker M.H., Rosenstock I.M. The role of self-efficacy in achieving health behavior change // Health Education Quarterly. – 1996.

29 Perry C.L., Jessor R. Doing the cube // Preventing drug abuse through adolescent health promotion // Preventing adolescent drug abuse: Intervention strategies, 2003.

30 Waterman A. (ed.) Identity in Adolescence: Processes and Contents. – San-Francisco, 1985. – P. 23.

References

1 Bajdalova O.V. Bajanova M.B. Teoreticheskie i metodologicheskie podhody k opredeleniju social'noj otvetstvennosti predstavitelej professional'noj gruppy-chinovnikov // Vestnik. Volgogr. gos. un-ta. Ser. 7, Filos. – 2014. – №2 (22). – S. 67-68.

2 Biekenov K.U. Globalizacija politicheskoj kul'tury grazhdanskogo obshhestva. – Almaty: Қazaқ universiteti, 2013. – 687 s.

3 Biekenov K.U., Biekenova N.Zh. Razvitie sociologicheskoj nauki v Respublike Kazahstan // Adam әlemi. Filosofskij i obshhestvenno-gumanitarnyj zhurnal. – №4 (62) 2014. – Almaty, 2014. – S. 88-98.

4 Biekenov K.U., Biekenova S.K., Kenzhakimova G.A. Sociologija: uchebnoe posobie. – Almaty: Jevero. 2016. – 584 s.

5 Dzhamanbalaeva Sh.E. Social'naja otvetstvennost' vysshih uchebnyh zavedenij // Vestnik KazNU. – № 2 (53). – 2015. – S. 84-90.

6 Imai M. Kajdzen. Kljuch k uspehu japonskih kompanij. – M.: Al'pina Pablisher, 2017. – 274 s.

7 Kasymbekov M.B., Temirbolat B.B., Shajmergenov T.T. Nazarbaev modeli. – Astana: Delovoj mir, 2017. – 164 b.

8 Morozova T.A. Social'naja rabota v sisteme zdravoohranenija: uchebno-metodicheskoe posobie. – Almaty «Қazaқ universiteti», 2015. – 124 s.

9 Nazarbaev N.A. Vzgljad v budushhee: modernizacija obshhestvennogo soznanija // Kazahstanskaja pravda. 12 aprelja 2017.

10 Nazarbaev N.A. Strategija «Kazahstan-2050»: novyj politicheskij kurs sostojavshegosja gosudarstva. Poslanie Prezidenta Respubliki Kazahstan – Lidera Nacii N.A. Nazarbaeva narodu Kazahstana, g. Astana, 14dekabrja 2012 goda. [Online] Available from: http://adilet.zan.kz/ [Accessed 14.10.2017]

11 Nacional'nyj doklad «Molodezh' Kazahstana – 2017». Astana, 2017.

12 Omae K. Myshlenie stratega. Iskusstvo biznesa po-japonski / per. s angl. I. Evstegneeva. – M.: Al'pina Pablisher, 2015. – 221 s.

13 Opfer E.A. Monitoring udovletvorennosti zainteresovannyh storon vuza kachestvom obrazovanija // Izvestija VolGU. – 2015. – S. 135-138

14 Rimashevskaja N.M. Naselenie i globalizacija. – M.: Nauka, 2002. – 351 s.

15 Ritcer Dzh. Sovremennye sociologicheskie teorii. – M., 2010.

16 Roshhina Ja. M. Neravenstvo dostupa k obrazovaniju: chto my znaem ob jetom? // Problemy dostupnosti vysshego obrazovanija / otv. red. S. V. Shishkin. – M., 2003. – S. 94-153.

17 Fursov K. S. Obrazovatel'nye strategii studentov rossijskih vuzov na jetape vyhoda na rynok truda: opyt jempiricheskogo issledovanija // Vopr. obrazovanija. – 2006. – № 2. – S. 222— 241.

18 Ajzen I., Fishbein M. Attitudinal and normative variables as predictors of specific behaviors // J. of Personality and Social Psychology. – 1999. – P. 41—45

19 Bandura, A. (2002). A sociocognitive analysis of substance abuse // Psychological Science. – №10.

20 Dobbs R., Manyika J., Woetzel J. The four global forces breaking all the trends. Mckinsey, 2015

21 Elliot D.S., Huizinga D., Ageton S.S. Explaining delinquency and drug use. Beverly Hills, CA, 1997.

22 Hawkins J.D., Weis J.G. The social development model // J. of Primary Prevention. 2000. N 6.

23 Jessor R., Jessor S.L. Problem behavior and psychosocial development. – N.Y., 2007

24 Laurence C.Smith. New North: The World in 2050. – Profile Books (GB), 2011.-336 p.

25 Murray D.M., Perry C.L. The prevention of adolescent drug abuse: Implications of etiological, developmental, behavioral, and environmental models // 1999.

26 Needle R.N., Coyle S., Genser S., Trotter R.T. Social networks, drug abuse and HIV transmission // Research Monographs. – 2005. – N 151

27 Nijhuis J. F. H. Learning Strategies, Students' Characteristics and Their Perceptions of the Learning Environment [Electronic resource]. URL: http://arno.unimaas.nl/show.cgi?fid=6488 (accessed: 12.04.2009)

28 Strecher V.J., DeVellis B.M., Becker M.H., Rosenstock I.M. The role of self-efficacy in achieving health behavior change // Health Education Quarterly. – 1996.

29 Perry C.L., Jessor R. Doing the cube // Preventing drug abuse through adolescent health promotion // Preventing adolescent drug abuse: Intervention strategies, 2003.

30 Waterman A. (ed.) Identity in Adolescence: Processes and Contents. – San-Francisco, 1985. – R. 23.

МРНТИ 04.21.51

Сарсимбаев Б.Б.[1], Амитов С.А.[2]

[1]магистрант, e-mail: b.sarsimbayev@gmail.com
[2]кандидат социологических наук, и.о. доцента, e-mail: sultan_amitov@mail.ru
Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ ИЗУЧЕНИЯ ДОВЕРИЯ К СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИМ ИНСТИТУТАМ ОБЩЕСТВА

Интерес к доверию со стороны социально-гуманитарных наук в последнее время увеличивается значительными темпами. Это неудивительно, учитывая, какое значение в повседневной жизни играет доверие. Но, несмотря на это, до сих пор нет единого подхода к определению доверия и значению его в структуре общества и его функциональное значение. Получив популярность как объект социологических и экономических исследований в 70-х годах XX в., доверие так и не получило общего для разных социально-гуманитарных дисциплин определения, что еще больше разделяет исследователей, заставляя их проводить изучение аспектов доверия в их собственных пониманиях. В социологической науке сложилось мнение, заложенное классиками социологической мысли, предполагающее, что формы доверия, содержащиеся в отношениях людей, изменялись в процессе эволюции общества. Одним из самых ярких примеров, иллюстрирующих классический подход, служит теория Общества и Общности немецкого социолога Ф. Тенниса. При анализе форм доверия сквозь призму эволюции общества необходимо учитывать, что многие ученые склонялись к предположению, что до возникновения индустриального общества доверие было внедрено в формы человеческих взаимоотношений более гармонично и полно, чем в современную эпоху. На протяжении эволюции общества доверие действительно подкреплялось и изменялось в зависимости от условий, которые создавались в социальной среде. В архаичном обществе оно представляет в форме Общности, межличностного доверия, в обществах высокой культуры – в форме Общества, искусственного единства на основе социального договора. В данной статье проводится анализ основных концепций доверия в экономике и социологии. Среди авторов, которые упоминаются в статье, можно выделить как классиков экономики Адама Смита и Давида Рикардо, так и ученых новых школ институциональной экономики и экономической социологии. Как мы можем видеть, выделяется определенная тенденция, которая помогает со временем исследователям соединять предельные (маржинальные) теории, касающиеся доверия. Происхождение доверия, зависимость его от таких моральных терминов, как вера, уверенность, надежность, опытность, оспаривается различными учеными. Для социологов же важным представляется изучение путей выстраивания доверия в современном обществе, возможных механизмов усиления и закрепления доверительных отношений в обществе, изучение интеграции личности в обществе.

Ключевые слова: доверие, уверенность, общество, новая экономическая социология, новая институциональная теория, общественная мораль, развитие.

Sarsimbayev B.B.[1], Amitov S.A.[2]

[1]M.A. Student, e-mail: b.sarsimbayev@gmail.com
[2]Candidate of Sociological Sciences, Acting Associate Professor, e-mail: sultan_amitov@mail.ru
al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

Theoretical approaches to the study of trust to socio-economic institutes of society

Interest in trust by the Social Sciences and Humanities has recently been growing at a significant pace. It is not surprising, considering how important in daily life plays a trust. But, despite this, there is still no common approach to the definition of trust and value it in the structure of society and its functional significance. Gained popularity as an object of sociological and economic research in the 70-ies of

© 2017 Al-Farabi Kazakh National University

XX century the trust has not received the total for various social and humanitarian disciplines determine which further divides the researchers, forcing them to carry out the study of aspects of trust in their own understanding. In social science was felt pledged by the classics of sociological thought, suggesting that the form of trust contained in the relationship people have changed during the evolution of society. One of the most striking examples to illustrate the classical approach is the theory of the Company and common German sociologist F. Tennis. In analyzing trust forms in the light of the evolution of society it is necessary to consider that many scientists are inclined to suggest that before the emergence of industrial society, the trust was introduced in the form of human relations more harmonious and complete than in the era of modern classics. Throughout the evolution of public trust really was reinforced and changed depending on the conditions, which were created in the social environment. In archaic society, it is in the form of community, interpersonal trust, in the high culture of the society – in the form of the Company, an artificial unity on the basis of the social contract. This article analyzes the basic concepts of trust in economics and sociology. Among the authors are mentioned in the article can be identified as the classics of the economy, Adam Smith and David Ricardo, and scientists new schools of institutional economics and economic sociology. As we can see, it is allocated a certain tendency that helps connect researchers with the time limit (margin) of the theory regarding the trust. Origin of trust, its dependence on moral terms such as faith, confidence, reliability, experience, is challenged by various scientists. For sociologists also important to study ways of building trust in the modern society, the possible mechanisms to strengthen and consolidate relations of trust in society, the study of the integration of the individual in society.

Key words: Trust, confidence, society, new economic sociology, the new institutional economics, public morals, development.

Сарсимбаев Б.Б.[1], Амитов С.А.[2]

[1]магистрант, e-mail: b.sarsimbayev@gmail.com
[2]әлеуметтану ғылымдарының кандидаты, доцент м.а., e-mail: sultan_amitov@mail.ru
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

Қоғамның әлеуметтік-экономикалық институттарға сенім зертеу теориялық көзқарастары

Соңғы уақытта әлеуметтік және гуманитарлық ғылымдар жағынан сенім теориясына деген қызығушылық айтарлықтай қарқынмен өсіп келеді. Сенімнің күнделікті өмірде атқаратын қызметін ескеретін болсақ бұл аса таңқаларлық жағдай емес. Бірақ, соған қарамастан әлі күнге дейін сенімді анықтау мен оның қоғамдағы құрылымы мен функционалдық маңыздылығын анықтайтын әдіс жоқ. Сенім XX ғасырдың 70-шы жылдары әлеуметтік-экономикалық зерттеулердің объектісі ретінде танымал бола тұра түрлі әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар тарапынан әлі күнге дейін нақты анықтамаға ие болған жоқ. Әлеуметтік ғылымдарда классикалық әлеуметтанушы ғалымдардың зерттеуі негізінде сенім формасын қоғам эволюциясы барысында өзгеріске ұшыраған ұғым ретінде қарау көзқарасы қалыптасқан. Классикалық ғалымдар зерттеулерінің ең негізгісі ретінде неміс ғалымы Ф. Теннистің қоғам теориясын мысалға келтіре аламыз. Сенімді қоғам эволюциясы бойынша қарастыру барысында индустриалды қоғам орнағанға дейін сенім адамдар қарым-қатынасы арасында ерекше орынға ие болған деген тұжырымға баса назар аудару қажет. Қоғам эволюциясы барысында сенім қоршаған ортаға байланысты өзгерістерге ұшырап отырған. Архаизм дәуірінде сенім – тұлғаралық сенім, топ, әлеуметтік келісім негізінде көрінген. Бұл мақалада экономика және әлеуметтану ғылымдарындағы сенімнің негізгі ұғымдары талданды. Мақалада экономика классиктері Адам Смит пен Давид Рикардоның еңбектері мен жаңа мектептер мен институционалды экономика мен экономикалық әлеуметтану ғалымдарының еңбектері талданған. Көріп отырғанымыздай қазіргі таңда сенім теориясына қатысты ғалымдар еңбектерін зерттеу тенденциясы қалыптасуда. Сенімнің шығу тегі, оның сенім, сенімділік, тәжірибелік сияқты моральдік терминдермен байланысын жалпылама зерттеу ғана емес, сонымен қатар әлеуметтанушыларға сенімнің қазіргі қоғамдағы орны мен оны қоғамға орнықтыру механизмдерін анықтау мен қоғамдағы тұлғаның интеграциялануын зерттеуге баса назар аудару қажет.

Түйін сөздер: сенім, сенушілік, қоғам, жаңа экономикалық әлеуметтану, жаңа институциялық экономикасы, қоғам өсиеті, даму.

Введение

Интерес к доверию со стороны социально-гуманитарных наук в последнее время увеличивается значительными темпами. Это неудивительно, учитывая, какое значение в повседневной жизни играет доверие. Но, несмотря на это, до сих пор нет единого подхода к определению до-

вера и значению его в структуре общества и его функциональное значение. Получив популярность как объект социологических и экономических исследований в 70-х годах XX в., доверие так и не получило общего для разных социально-гуманитарных дисциплин определения, что еще больше разделяет исследователей, заставляя их проводить изучение аспектов доверия в их собственных пониманиях.

Доверие как научная категория еще не получила комплексного социально-философского осмысления, несмотря на свою достаточно глубокую научную разработку в рамках социокультурного, социологического и философского знания. Имеющиеся работы в области изучения доверия часто трудно с уверенностью отнести к социологической или философской сфере научного знания, поскольку социально-философское осмысление проблемы доверия неминуемо преломляется через социологический анализ факторов формирования и трансформации доверия в обществе.

Выделяются 2 основных теоретических подхода к определению концепта доверия: экономический и социологический. В данной статье будут представлены основные взгляды представителей данных подходов.

Основная часть

Доверие – одно из необходимых условий коммуникации в обществе, которое обеспечивает понимание, согласие и, очевидно, взаимодействие. Доверие именно в рыночных обществах имеет особую роль, потому что обеспечивает переход от личностных отношений, которые господствуют в традиционных обществах, до отношений, которые строятся в современных обществах безличного характера. Доверие можно назвать одним из структурообразующих элементов в обеспечении социальной коммуникации и экономического общества в современном мире.

Проблема нахождения общего определения доверия производит различное его понимание в разных дисциплинах, что мешает проведению качественных междисциплинарных исследований. Проблему нахождения универсального определения «доверия» пытались проводить различные исследователи. Но больше всех удалось продвинуться итальянскому социологу Сандро Касталдо, который провел компьютерный контент-анализ. В нем он проанализировал 72 самых цитируемых варианта определения доверия и пришел к следующим 5 выводам:

1. Доверие непосредственным образом связано с ожиданиями, убеждениями, волеизъявлением или установкой.

2. Доверие проявляется по отношению к разным объектам, таковыми могут выступать другие индивиды, группы, организации, институты.

3. Доверие часто определяется через действие или поведение, а именно действие субъекта как способа проявления доверия.

4. Толкования доверия включают результаты и следствия оказания доверия, предполагается, что действия контрагента могут быть предсказаны и позитивно оценены субъектом доверия.

5. Толкование доверия включает рискованность ситуации принятия решения (Castaldo, 2002).

Социологическая перспектива фокусируется на доверии в качестве средства для создания и поддержания социальных отношений. С этой точки зрения социальный капитал рассматривался в основном как ресурс, используемый для восстановления борющихся обществ или способствующий росту общин, которые уже сильны. Культивирование социального капитала, таким образом, предполагает ранее существование уровня доверия, что скрепляет стабильность социальных отношений и, в конечном счете, еще больше увеличивает запас имеющегося капитала. Это находит свое отражение в характеристике Хирна: сродство физических лиц к общительности составляет «исток социального капитала», и в других исследованиях, которые представляют доверие в качестве функциональной необходимости продолжения социальных отношений.

Кажется очевидным из социологической литературы, что стабильные социальные отношения не могут долго существовать в отсутствии общественного порядка. Однако, также очевидно, что доверие является необходимым условием для общественного порядка и социального отношения, и что распутать эти понятия аналитически остается трудной задачей. Трудность, по нашему мнению, является результатом диалектического характера отношений между доверием и общественным порядком.

Мишталь объясняет диалектическую природу доверия как соединение с ожиданием по поводу сохранения морального социального порядка. Она заявляет, что доверие обеспечивает важную основу для этого социального порядка, установив самые основные ограничительные условия, необходимые продолжения человеческого взаимодействия. Миштали утверждает, что доверие состоит из веры о том, что последствия

чьего-то действия будут уместны с нашей точки зрения. Эта концепция доверия как действия подтверждается тем фактом, что люди предпочитают действовать или реагировать по отношению к другим на основе количества доверия, которое они предоставили этим людям, или уровня надежности человека, который воспринимается как демонстрируемый (Misztal, 1996).

Никлас Луман также приравнивает к уменьшению сложности и неопределенности. Уменьшение сложности представляется как справляющийся механизм, который позволяет людям адаптироваться к неопределенным и сложным ситуациям, которым они все чаще вынуждены противостоять в современных обществах (Luhmann, 1979). Кук отмечает, что доверие успешно коренится в условиях неопределенности, но предполагает, что доверие должно быть определено как знание или вера, а не действие. Аргумент Хардина, однако, кажется, утверждает, что на самом деле доверие проявляется в сфере действий.

Если динамика доверия/социального капитала рассматривается еще дальше, то в литературе указывается ряд компонентов, которые объединяются для создания доверия. Эти компоненты включают в себя взаимность, моральное обязательство, надежность, социальные отношения, сотрудничество и близкое знакомство. Хотя Кук в целом принимает социологический взгляд на доверие, она определяет компоненты типа надежности в экономических терминах. Например, она утверждает, что надежность эквивалентна репутации человека, которая является фактическим товаром. Уровень веры в человека в надежность другого представлен в той степени, в которой они будут доверять этому человеку и реально взаимодействовать с ней или с ним (Cook, 2003).

Близость также рассматривается связанной с надежностью, потому что наше знакомство с другим человеком часто определяет степень, в которой мы будем расширять наше доверие.

Понятия доверия, рассмотренные выше, отличаются от экономического понимания. С экономической точки зрения доверие представляет собой побочный продукт социального капитала. Кажется, более логичным рассмотреть социальный капитал как продукт доверия. Реальные, хотя нематериальные, запасы социального капитала, найденные в общинах и небольших группах, сами зависят от коллективных ресурсов, таких, как доверие, моральное обязательство и взаимность. Определение Хирна четко признает этот факт, когда он описывает социальный капитал как «практику сотрудничества, которая позволяет людям работать вместе для достижения общих целей, берет свое начало и становится обильным только там, где доверие преобладает». Таким образом, социальный капитал сам по себе является сплавом группы ресурсов, в то время как доверие является просто составным ресурсом, который используется для достижения общих целей (Misztal, 1996).

В общем, экономисты склоны определять доверие, используя такие слова, как товар, ресурс и запас. Социологи, с другой стороны, описывают доверие, используя термины сотрудничества, взаимности и морального обязательства, которые представляют природу интеракционных процессов, расположенных в контексте социальных отношений. Это различие в терминах следует выделять как расходящиеся концепции и часто скрытые дисциплинарные устремления. Социологи, например, пожелают, возможно, поднять коллективные уровни доверия в целях содействия установлению здоровых отношений и оживлению общин и обществ. Есть надежда на то, что живые сообщества неизбежно порождают достаточно социального капитала для удовлетворения потребностей отдельных лиц и всеобщего благоденствия. Экономисты, однако, больше озабочены социальными функциями капитала для создания уровня доверия, достаточного для «смазки» механизма, имеющего решающее значение для функционирования рыночной экономики.

Доверие как социальный феномен не складывается как сумма личностных установок доверия. В большинстве случаев доверие определяют как элемент веры. Российский социолог Ю.В. Веселов выделяет две группы авторов по тому, как они определяют доверие. Первая группа авторов доверие определяет как уверенность в действиях других людей, основанную на чувстве. К представителям этой группы Веселов относит Зиммеля, Гидденса, Фукуяму, Барбалета и Даса. В свою очередь, другие социологи определяют доверие как «продукт рационализации мира». К авторам этого определения Веселов относит Лумана, Харта, Ямагоши, Штомпка, Коулмен. Веселов соотносит первое понимание доверия с традиционными (досовременными) обществами, второе – с современными обществами. Пытаясь учитывать оба определения доверия, он приходит к следующим выводам:

1) доверие существует в традиционных и современных обществах;

2) типы доверия, присущие данным обществам, различаются;

3) в традиционных обществах доверие основывается на вере, в современных обществах – на рациональном знании и расчете;

4) в современных обществах оба типа доверия сосуществуют друг с другом;

5) современный тип доверия считается господствующим, однако переход одного типа отношений в другой является распространенным;

6) для традиционного типа доверия больше подходят малые группы, а для современных – рыночная экономика и общество (Веселов, 2004).

Другой российский социолог Алексеева А.Ю. на основе разграничения понятий «доверие» и «уверенность» выделяет 2 направления социологической мысли. Первый подход рассматривает доверие и уверенность как самостоятельные социальные феномены. В научном дискурсе существуют взгляды, благодаря которым уверенность скорее следует рассматривать как «ожидание стабильности функционирования социальных систем и институтов», а доверие – «как ожидание благонадежного поведения потенциального партнера в конкретной ситуации взаимодействия». Второй подход рассматривает уверенность как элемент доверия либо, наоборот, доверие признается одной из форм проявления уверенности (Алексеева, 2007).

Природу доверия изучал еще классик экономики Адам Смит, который писал, что природа человека однозначно не может быть понята. По его мнению, доверие основано на опыте и является вероятностным. Мы полагаем в определенной степени, что все согласуется с нашим восприятием имеющихся доказательств. В человеческом взаимодействии мы верим частным лицами и организациям в той степени, в которой они заслужили надежность, оглядываясь на прошлый опыт.

Каждое взаимодействие на рынке включает вероятностное исчисление предполагаемого риска, который могут нести операционные издержки. Это является вызовом в индивидуалистическом обществе и глобальной рыночной системе. В крупной экономической системе люди вряд ли будут иметь правильную информацию о надежности других участников рынка, поэтому в среде свободной конкуренции приходится прибегать к доверенным лицам, которые тоже, в свою очередь, должны быть подвергнуты на надежность.

Концепция Адама Смита предполагает утилитарное (экономическое) действие в рамках социальных ограничений: долга и нравственности. Чувства благожелательности и симпатии руководят поведением человека, что, конечно же, не исключает благоразумия и расчётливости. Смит определяет доверие как естественное чувство индивида. Для детства характерно «слепое доверие». Далее «слепое доверие» меняется благодаря опыту и благоразумию. После продолжительного опыта, связанного с недобросовестностью, у людей формируется необходимый баланс недоверия и доверия, сплав разума и чувства. Но все равно установка на доверие является базовой и господствующей. Доверие важно не всегда, а лишь тогда, когда мы знаем, что заслуживаем доверия. Желание заслуженной похвалы и желание похвалы – разные чувства, отмечает Смит. То же самое относится к доверию. Заслужить оскорбительно недоверие, особенно если мы подозреваем, что нас считают способным на обман. Доверия заслуживает откровенность, а осторожность и скрытность, наоборот, заставляют проявлять недоверие (Smith, 1790).

Другой экономист Рикардо, заимствуя концепцию утилитаризма, забыл о моральной стороне индивидуального поведения. Он применил стремление к «механизации» экономической жизни, представив человека как некую машину, которая четко просчитывает свои выгоды и затраты. Рикардо пишет, что экономическая жизнь отделяется все больше от общественной жизни и начинает напоминать простроенную рационалистически бухгалтерию. По его мнению, общественными отношениями руководят не доверие и симпатия, как у Смита, а конфликт и недоверие (Ricardo, 1817).

Модель экономического поведения под авторством Кейнса в большой степени приблизила человека экономической теории к настоящему человеку, но с точки зрения социального взаимодействия, к сожалению, ничего не изменилось. Он не считал, что нужно как-то менять рыночную систему. Напротив, рыночная система направляет «опасные стремления» человека по относительно безобидному руслу «делания денег», иначе бы люди обращались бы к жестокости и войне.

В современной экономической науке конца XX века вряд ли доверие занимает много места. Но заметным исключением здесь в современной экономической науки выступает теория новой институциональной экономики, к которым относятся О. Уильямсон, Д. Норт, Р. Коуз и др. В данной концепции доверие занимает значительное место. В данной теории центральными положе-

ниями являются ограниченная рациональность и оппортунизм. Предполагается, что ценовой механизм одинаково обеспечивает всех участников рынка полной информацией. Именно, исходя из этой информации, каждый участник старается максимизировать свою полезность и ожидает этого от других, решения принимаются отдельно.

В неоклассической модели предполагается, что все индивиды достойны доверия полностью, что, как правило, они не обманывают друг друга. Оппортунизм и ограниченная рациональность – два базовых поведенческих элемента институциональной концепции показывают, что обмен и его институциональная форма – сделка – процессы очень сложные, которые требуют особых усилий. Транзакционные издержки дают возможность измерить стоимость самого обмена. Не только обмен, а обман становятся предметом исследования в теории новой институциональной экономики. Контракт является институтом, который организует обмен.

Институциональная среда экономических отношений рассматривает проблемы доверия. Но здесь речь идет, конечно же, не только о макросреде социальных отношений, но и о внутренней институциональной структуре экономической организации. Фирма и рынок здесь являются двумя разными институтами, которые организуют экономические действия. Оба данных института своей целевой функцией имеют минимизацию транзакционных издержек. Но там, где отношения между агентами становятся постоянными, имеет смысл исключить эту организацию из рыночной среды, создав фирму. Доверие в данном случае помогает минимизировать издержки экономического взаимодействия. Например, руководитель при условии доверия своим подчиненным избавляет от необходимости постоянного мониторинга их действий, хотя это верно лишь в определенной степени.

Первым классиком социологии, который ввел понятие доверия в социологическую теорию, является Георг Зиммель. Главным вопросом, на который пытается ответить Зиммель при анализе доверия: «Как возможно общество?». Зиммель не пытается отрицать существование таких больших социальных институтов, как государство, семья, армия, рынок, разделение труда и др. Он исходит из того, что все эти большие системы и надындивидуальные организации, к которым начинают обращаться при использовании слова «общество», представляют собой кристаллизацию непосредственных, происходящих ежечасно и на протяжении всей жизни взаимодействий между индивидами.

Согласно Зиммелю, доверие следует рассматривать как продукт, возникающий на основе субъекта. Но Г. Зиммель отмечает также существование другого типа доверия, «который лишь опосредственно затрагивает современный контекст, так как находится за пределами сферы знания и незнания. Этот тип доверия представляет собой веру в другого человека и относится к категории религиозной веры. … Подобное доверие, внутреннее отсутствие сомнений относительно другого человека не опосредствуется ни опытом, ни гипотезами, а является первичной душевной склонностью по отношению к другому». Самое главное понятие, которым оперирует Зиммель, является взаимодействие. Для него то место, где взаимодействуют индивиды друг с другом, называется общество. Процесс расширения сферы доверия в современном обществе связан с постоянным обновлением общественных структур, где отношение к иному и Чужому становится значимой реальностью жизни (Simmel, 1910).

Еще один немецкий социолог Никлас Луман проводил теоретический анализ доверия в обществе. Он описывает обоснование действий, базирующих на доверии как «движение по отношению к безразличию: путем введения доверия определенные возможности развития могут быть исключены из рассмотрения. В соответствии с Зиммелем Луман отмечает, что «хотя тот, кто доверяет, никогда не забудет причины и может дать отчет о том, почему он оказывает доверие в том или ином случае, смыслом таких причин является действительная поддержка его самоуважения и социального оправдания». Согласно Луману, доверие часто рассматривается как механизм, который способствует сокращению ненадежности и риска в реальном жизненном мире.

Никлас Луман выделяет доверие межличностного и социального характеров. К основаниям формирования межличностного доверия он относит: а) знание участниками реальной ситуации, адекватная оценка представлений о ней контрагента, б) наличие у партнеров взаимных обстоятельств, в) невозможность «требований» доверия – оно может быть только предложено или принято. Системное доверие, по мнению Никласа Лумана, буквально «пронизывает» всю социальную структуру: «Любая система – экономическая, правовая или политическая – требует доверия в качестве обязательного условия.

Без доверия она не в состоянии стимулировать необходимую деятельность в ситуации неопределенности или риска». Из такого определения следует, что развитое системное доверие – это фундаментальная характеристика современных рефлексивных обществ. Тем самым, доверие как социальный феномен предстаёт системной категорией современного общества (Luhmann, 1998).

Энтони Гидденс определяет доверие первоначально в качестве онтологической безопасности. Он замечает, что доверие, особенно доверие к абстрактным системам, опирается на расплывчатое и частичное понимание. Гидденс признает, что доверие различается от слабого индуктивного знания настолько сильно, что предполагает скачок в приверженности и качеству веры. В традиционных и первых модерновых обществах эта приверженность характеризуется больше в привычном и пассивном принятии обстоятельств, чем активное принятие веры. Это предполагает связь между зиммелевским «дополнительным элементом» и гидденсовским понятием онтологической безопасности и базового доверия. Онтологическая безопасность – уверенность человека в постоянстве своей собственной личности, социального окружения, неизменности материального окружения лица.

Энтони Гидденс не проводит различия таких понятий, как «доверие» и «уверенность». По его мнению, доверие есть проявление уверенности, которое делится на базисное и доверие абстрактным системам. Доверие укореняется в отношении к окружающему миру, оно выполняет функцию своеобразного защитного кокона. Подход Энтони Гидденса скорее дает основания для размышлений о соотношении доверия и веры, чем о соотношении уверенности и доверия (Giddens, 1990).

Еще одним социологом, изучавшим доверие в контексте социологических теорий, – Петр Штомпка. Для него доверие является ставкой на то, как другие поведут себя в будущем. Доверие – это процесс, который можно трактовать как социальный капитал. Доверие легко потерять, но трудно завоевать.

Петр Штомпка выделяет первичный и вторичный уровни в самой структуре доверия:

1) первичный импульс доверия (внешние признаки, представление, «драматургия доверия», репутация, отзывы, установки);

2) вторичный уровень доверия зависит от контекстуальных установок, которые способствуют или препятствуют доверия;

3) третичный уровень доверия будет строиться на рациональной оценке действий индивида.

П. Штомпка предлагает его следующее определение: «доверие есть ставка в отношении будущих непредвиденных действий других». Исходя из этого, доверие предполагает два основных компонента: особые ожидания и убежденность, уверенность в действии (ставка). Понятие «недоверие» (*Distrust*) представляет собой зеркальное отражение доверия. Это тоже ставка, но негативная: негативные ожидания относительно действий других и негативная, защитная уверенность. Термин «безверие» (*Mistrust*) ученый предлагает использовать для нейтральных ситуаций, когда воздерживаются как от доверия, так и от недоверия. Безверие представляет собой временную, промежуточную фазу процесса построения/нарушения доверия, когда потеряно былое доверие или рассеялось былое недоверие (Sztompka, 1999).

Френсис Фукуяма утверждает, что экономическое процветание и успех в бизнесе не могут быть адекватно объяснены достаточностью природных ресурсов, исключительностью интеллекта или наличием правильных законов и институтов. Он считает, что скорее всего успех в бизнесе и экономическое процветание требуют культуру доверия и способность к тому, что Фукуяма называет «спонтанной коммуникабельностью». В то время как большинство экономических предприятий создаются в семейном кругу, дальнейшее развитие этих предприятий требует развития доверительных отношений за пределами семьи. Примерами обществ с низким общественным доверием и большим семейным являются Франция, Китай и Южная Италия. В данных странах нет жизнеспособных промежуточных институтов между семейными предприятиями и централизованным государственным аппаратом. В свою очередь Германия, Япония и США представляют страны с высоким уровнем доверия, которые имеют общую историю экономической экспансии и успеха.

Отношения без доверия, если они происходят, охраняются с помощью законных контрактов и процессов. Эти дополнительные «транзакционные издержки» предотвращают гибкость и быстрый рост. Отношения зависят от доверия. А доверие зависит от культуры общих ценностей, общего языка добра и зла. Но не существует одного определенного пути к доверию. Япония и Германия имеют свои собственные истории. В Америке большую роль сыграли т. н. добровольные общества, особенно организованные

разными протестантскими церквями и деноминациями.

Однако Фукуяма предупреждает о возможном снижении культуры доверия, анализируя тенденции 90-х годов. Он отмечает увеличение распада семей и слабую организацию общественных организаций. Фукуяма также говорит о том, что Интернет и возможная благодаря нему спонтанная коммуникация не способствуют увеличению доверия (Fukuyama, 1995).

Во второй половине XX века свое развитие получает экономическая социология, некоторые представителей которой предоставляли свое видение концепции доверия и его роли в социальных отношений. Одним из таких представителей является Марк Грановеттер. В качестве методологического обоснования своей концепции доверия Грановеттер использует идею укорененности (в некоторых переводах – включенности) и сетевой подход. Центральный вопрос заключается в том, почему люди в экономическом мире в общем не обманывают и доверяют друг другу? Институт контракта в безличных рыночных отношениях как бы заменяет институт доверия. Другие представители экономической науки (Дж Аккерлоф или К. Эрроу) считают доверие все-таки необходимым в экономических отношениях, но это атрибут некоей общей морали, которая, безусловно, принимается большинством. Сети личных взаимоотношений, которые структурируют различные рынки, и определяют воспроизводство доверия в экономической жизни.

Концепция доверия новой экономической социологии позволяет по-новому взглянуть на проблему взаимоотношения экономических агентов в рыночной ситуации. Подход, основанный на понятии «укорененность», дает возможность показать роль сетевой структуры в воспроизводстве доверия.

Заключение

Представленные во второй половине XX века идеи новой экономической социологии и новой институциональной экономики помогают увеличить значения изучения доверия и доверительных процессов в обществе. Значение развитой доверительной системы в экономиках современных обществ в понимании современных исследователей экономики и социологии становится важным, это видно из создания различных индексов доверия и увеличивающегося интереса со стороны общественности.

Взаимная критика двух предельных идей в виде новой экономической социологии и новой институциональной экономики, наоборот, как ни парадоксально, не снижает их научной полезности и возможностей анализа, не в последнюю очередь – анализа доверия. Главным и первым признаком доверия является наличие такого факта во взаимоотношениях, как верность. Это готовность по взаимодействию и обмену конфиденциальной информацией, а также определёнными особыми действиями между субъектами. Доверие зависит от степени соблюдения оговорённых правил, а также от умения правильно действовать, достигая обозначенной цели для субъектов, даже в случаях, когда некоторые правила не оговорены.

Литература

1 Castaldo S. Meanings of Trust: a Meta-Analysis of Trust Definitions // Международная Конференция EURAM в Стокгольме. – 2002. – С. 1-13.

2 Misztal B. Trust in Modern Societies: The Search for the Bases of Social Order. – Cambridge: Polity, 1996. – 304 p.

3 Luhmann N. Trust and Power. – Chichester: Wiley, 1979. – 208 p.

4 Cook K. Trust in Society. – Stanford: Russell Sage Foundation, 2003. – 393 p.

5 Веселов Ю.В. Экономика и социология доверия. – СПб.: Социологическое обществе им. М.М. Ковалевского, 2004. – 192 с.

6 Алексеева А.Ю. Уверенность, социальное и межличностное доверие: критерии различения // Человек. Сообщество. Управление. – 2007. – №4. – С. 4-21.

7 Smith A. The Theory of Moral Sentiments. – London: A. Millar, 1790. – 314 p.

8 Ricardo D. On the Principles of Political Economy and Taxation. – London: John Murray, Albermale-Street, 1817. – 589 p.

9 Simmel G. How is Society Possible? // American Journal of Society. – 1910. – №3. – P. 372-391.

10 Luhmann N. Familiarity, Confidence, Trust: Problems and Alternatives // Trust: Making and Breaking Cooperative Relations. – Oxford: Basil Blackwell, 1998.

11 Giddens A. The Consequences of Modernity. – Cambridge: Polity Press, 1990. – 188 p.

12 Sztompka P. Trust: A Sociological Theory. – Cambridge: Cambridge University Press, 1999. – 214 p.

13 Fukuyama F. Trust: The Social Virtues and the Creation of Prosperity. – New York: Free Press, 1995. – 480 p.

14 Hayashi N., Ostrom E., Walker J., Yamagishi T. Reciprocity, Trust and the Sense of Control // Rationality and Society. 1999. Vol. 11. – P. 27-46.

15 Heimer C. Solving the problem of trust. Trust in society edt. By Karen S. Cook. NewYork: Rüssel Sage, 2001. – P. 40-88.

16 Hoffinan A. A conceptualization of trust in international relations European journal of international relation. 2002. Vol. 8(3). – P. 375-401.

17 Hoppe O. Vertrauen // Liebe und Freundschaft in der Sozialpädagogik: Personale Dimension professionellen Handels / Hrsg. von C. Meyer, H. Tetzer, K. Rensch. B.: VS, 2009. – S. 135-158.

18 Inglehart R. Modernization and post-modernization: Cultural, economic and political change in 43 societies Princeton, NJ, 1997.

19 Kramer R. Trust and Distrust in Organization: Emerging Perspectives, Enduring Questions //Annual Review of Psychology. 1999. Vol. 177. №4. – P. 569-598.

20 Levi M. A State of Trust // Trust and Governance / Ed. by V. Braithwaite, M. Levi. N. Y.: Russell Sage Foundation, 1998. – P. 77-101.

21 Luhmann N. Vertrauen: Ein Mechanismus der Reduktion sozialer Komplexität. Stuttgart: Enke, 1989.

22 Luhmann N. Familiarity, Confidence, Trust: Problems and Alternatives II Trust: Making and Breaking Cooperative Relations (electronic edition) / Ed. by D. Gambetta. Oxford: University of Oxford, 2000. Ch. 6. – P. 94-107.

23 Luhmann N. Vertrautheit, Zuversicht, Vertrauen: Probleme und Alternativen // Vertrauen: Die Grundlage des sozialen Zusammenhalts / Hrsg. von M. Hartmann, C. Offe. Frankfurt a. M.; N.Y.: Campus, 2001. – S. 143-160.

24 Nahapiet J., Ghoshal S. Social Capital, Intellectual Capital, and the Organizational Advantage // Academy of Management Review. 1998. Vol. 23. – P. 242266.

25 Ostrom E. An agenda for the study of institutions. Public Choice. 1986. No.48, pp.3-25.

26 Portes A. Social Capital: Its Origins and Applications in Modern Sociology // Annual Review of Sociology. Vol. 24. Palo Alto, CA: Annual Review Co., 1998. – P. 124.

27 Putnam R. Making Democracy Work: Civic Tradition in Modern Italy. – Princeton (NJ): Princeton University Press, 1993.

28 Sztompka P. Mistrusting Civility: Predicament of a Post-Communist Society // Real Civil Society. Dilemmas of Institutionalization / Ed. by J. C. Alexander. – Guitdford, Surrey: Biddies Ltd., 1998.

29 Ullmann-Margalit E. Trust Out of Distrust // Journal of Philosophy. – 2002. – №99 (10): p. 532-548.

30 Uslaner E. Social capital, television, and the «mean world»: Trust, optimism, and civic participation // Political psychology. Hoboken (NJ), 1998. – Vol. 19, № 3. – P. 441-467.

References

1 Castaldo, S (2002). Meanings of Trust: a Meta-Analysis of Trust Definitions. Proceedings of International EURAM Conference, Stockholm, Sweden.P.1.

2 Misztal, B (1996) Trust in Modern Societies: The Search for the Bases of Social Order. Poilty: UK. ISBN: 978-0-7456-1634-6

3 Luhmann, N (1979) Trust and Power. Wiley: UK. ISBN: 978-0195092400

4 Cook, K (2003) Trust in Society. Russell Sage Foundation: USA.

5 Veselov, Y.V. (2004) Economika I sociologiya doveriya [Economics and Sociology of Trust]. Social Society named after M.M.Kovalevskiy: Russia. (In Russian)

6 Alekseeva, A.Y. (2007) Chelovek. Soobchshestvo. Upravleniye [Human. Community. Control] 4: 4-21. (In Russian)

7 Smith, A (1790) The Theory of Moral Sentiments. A. Millar: UK.

8 Ricardo, D (1817) On the Principles of Political Economy and Taxation. John Murray, Albermale-Street: UK

9 Simmel, G (1910) American Journal of Society 16: 372-391.

10 Luhmann, N (1998) Familiarity, Confidence, Trust: Problems and Alternatives. Basil Blackwell: UK.

11 Giddens, A (1990) The Consequences of Modernity. Polity Press: UK.

12 Sztompka, P (1999) Trust: A Sociological Theory. Cambridge University Press: UK.

13 Fukuyama, F. (1995) Trust: The Social Virtues and the Creation of Prosperity. Free Press: USA.

14 Hayashi, N., Ostrom E., Walker J., Yamagishi, T. (1999) Reciprocity, Trust and the Sense of Control // Rationality and Society. Vol. 11. P. 27-46.

15 Heimer, C. (2001) Solving the problem of trust. Trust in society edt. By Karen S. Cook. NewYork: Rüssel Sage.

16 Hoffinan, A. (2002) A conceptualization of trust in international relations European journal of international relation. Vol. 8(3):375-401.

17 Hoppe, O. (2009) Vertrauen // Liebe und Freundschaft in der Sozialpädagogik: Personale Dimension professionellen Handels / Hrsg. von C. Meyer, H. Tetzer, K. Rensch. B.: VS. 135-158.

18 Inglehart, R. (1997) Modernization and post-modernization: Cultural, economic and political change in 43 societies Princeton, NJ.

19 Kramer R. (1999) Trust and Distrust in Organization: Emerging Perspectives, Enduring Questions. Annual Review of Psychology. Vol. 177. №4:569-598.

20 Levi, M. (1998) A State of Trust // Trust and Governance / Ed. by V. Braithwaite, M. Levi. N. Y.: Russell Sage Foundation, 77-101.

21 Luhmann, N. (1989) Vertrauen: Ein Mechanismus der Reduktion sozialer Komplexität. Stuttgart: Enke.

22 Luhmann, N. (2000) Familiarity, Confidence, Trust: Problems and Alternatives II Trust: Making and Breaking Cooperative Relations (electronic edition) / Ed. by D. Gambetta. Oxford: University of Oxford, Ch. 6.

23 Luhmann, N. (2001) Vertrautheit, Zuversicht, Vertrauen: Probleme und Alternativen // Vertrauen: Die Grundlage des sozialen Zusammenhalts / Hrsg. von M. Hartmann, C. Offe. Frankfurt a. M.; N.Y.: Campus.

24 Nahapiet, J., Ghoshal, S. (1998) Social Capital, Intellectual Capital, and the Organizational Advantage // Academy of Management Review. Vol. 23:242-266.

25 Ostrom, E. (1986) An agenda for the study of institutions. Public Choice. No.48:3-25.

26 Portes, A. (1998) Social Capital: Its Origins and Applications in Modern Sociology // Annual Review of Sociology. Vol. 24. Palo Alto, CA: Annual Review Co.

27 Putnam, R. (1993) Making Democracy Work: Civic Tradition in Modern Italy. -Princeton (NJ): Princeton University Press.

28 Sztompka, P. (1998) Mistrusting Civility: Predicament of a Post-Communist Society // Real Civil Society. Dilemmas of Institutionalization / Ed. by J. C. Alexander. -Guitdford, Surrey: Biddies Ltd.

29 Ullmann-Margalit, E. (2002) Trust Out of Distrust // Journal of Philosophy. №99 (10):532-548.

30 Uslaner, E. (1998) Social capital, television, and the «mean world»: Trust, optimism, and civic participation // Political psychology. Hoboken (NJ), Vol. 19 (3):441-467.

ҒТАМР 04.15.23

Омарова Ә.Т.[1], Дүйсенова С.М.[2], Сұлтанова А.М.[3]

[1]PhD, аға оқытушы, e-mail: omarova.asem@mail.ru
[2]аға оқытушы, e-mail: sofia.duisenova@kaznu.kz
[3]аға оқытушы, e-mail: sultanova8012@gmail.com
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

ХАЛЫҚТЫҢ ТӨТЕНШЕ ЖАҒДАЙЛАРДАҒЫ ӘЛЕУМЕТТІК ҚОРҒАНСЫЗДЫҒЫ

XXI ғасыр – жаһандық сананың қалыптасуын бейнелейтін, индустрияландыру мен урбандану процестерінің қоғамға тигізетін терең әсерлерімен сипатталатын, күрделі әлеуметтік-тарихи өзгерістерге толы уақыттық кезең. Әлеуметтік дағдарыстар, табиғи және антропогендік сипаттағы төтенше жағдайлар санының күрт өсуі және олардың әкелетін әлеуметтік зардаптарының көлемінің ұлғаюы зерттеуші ғалымдарды алаңдатып отыр. Бұқаралық ақпарат құралдары күннен-күнге жиі жарылыстар, өрттер, авиациялық, теңіз және мұхит кемелерінің апаттары, су тасқындары, эпидемиялар, көтерілістер, азаматтық соғыстар және басқа алуан түрлі төтенше жағдайлар жайлы ақпараттар таратады. Аталған оқиғалар дүние жүзі халқының терең материалдық және моральдық күйзелістерімен, әлеуметтік-экономикалық, рухани-мәдени құлдырауымен қатар келуде. Мұндай күйзелістер қақтығыстар мен тәуекел жағдайлардың қалыптасуына тікелей әсер етеді, осы жағдайларда адамдар қорғансыздығын зерттеу өте маңызды болып табылады. Қорғансыздық – бұл экологиялық және әлеуметтік өзгерістерге байланысты күйзелістердің әсерінен қолайсыз әсерлерді қабылдауға бейімділік жағдайы. Қорғансыздық адамдардың тіршілігіне төнетін шынайы қауіп пен халықтың және қоғамның олармен күресу қабілеттілігі арасындағы арақатынасты білдіреді. Бұл мақалада адамзаттың әртүрлі қоршаған орта, технологиялық өзгерістерінің салдарынан қорғансыздығы талданады, оның көптеген әлеуметтік және экономикалық жағдайларға тікелей және жанама байланысы, мысалы, кедейлік және әлеуметтік теңсіздік, табиғи ресурстарға қолжетімділік деңгейі сияқты жағдайлар адамдардың мүмкіндіктеріне әсері сипатталады. Автор төтенше жағдайларды басынан өткерген тұрғындарға жүргізген әлеуметтанулық сауалнама негізінде еліміздегі халықтың әртүрлі қауіп-қатерлерден дәл қазіргі уақыттағы қорғалғандық сезімінің деңгейін бағалап көрсетті. Мақаланың ғылыми және тәжірибелік маңыздылығы оның негізгі ойлары мен тұжырымдары халықты әлеуметтік қорғау іс-шараларын, халықтың қорғансыздығын, апатты жағдайларға дайындығын, бейімделушілік қабілетін жақсарту үшін қолдануға болатындығымен анықталады. Жұмыстың материалдарын табиғатты қорғау және халықтың денсаулығын сақтау экология, әлеуметтік қауіпсіздік, экология әлеуметтануы саласында әртүрлі іс-шараларды жасауға үлес қоса алады.

Түйін сөз: қорғансыздық, апат, төтенше жағдай, қауіп, бейімделу.

Omarova A.T.[1], Duisenova S.M.[2], Sultanova A.M.[3]

[1]PhD, senior lecturer, e-mail: omarova.asem@mail.ru
[2]senior lecturer, e-mail: sofia.duisenova@kaznu.kz
[3]senior lecturer, e-mail: sultanova8012@gmail.com
al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

Social vulnerability of the population in emergency situations

XXI century is a period of complex socio-historical changes, which is characterized by a deepening influence of the process of industrialization and urbanization on society and the formation of global consciousness. Scientists and researchers are concerned about the sharp increase in social cataclysms, natural and man-made disasters of an extraordinary nature, and the increase in their negative social consequences. Every day, the media increasingly convey different emergency nature of the information,

© 2017 Al-Farabi Kazakh National University

such as explosions, fires, plane crashes, disasters at sea and ocean ships, floods, epidemics, riots, civil wars, and others. Such crises have a direct impact on the formation of collision and risk situations, in such cases, researching the vulnerability of people is very important. Vulnerability is the state of adaptation to the adoption of adverse effects from the impact of crises in relation to environmental and social changes. Vulnerability means the link between the real danger to life of the population and the ability of society to fight against them. This article will analyze the vulnerability of mankind due to various environmental consequences, technological changes, as well as its direct and indirect influence on many social and economic conditions. For example, the impact of cases like poverty and social inequality, the level of access to natural resources on people's opportunities will be described. Based on a sociological survey that was conducted with residents who experienced emergency situations, the author gives an assessment of the level of feeling of protection of the population of the country from various dangers at the moment. The scientific and practical importance of the article is that its main ideas and conclusions are determined by their ability to use for improving social protection measures of the population, the vulnerability of the population, their preparation for emergencies, and the habit of adaptation.The materials of the work can contribute to organizations of different activities in the field of nature protection and public health protection, ecology, social security, environmental sociology.

Key words: vulnerability, disaster, emergency situation, danger, adaptation.

Омарова А.[1], Дуйсенова С.[2], Султанова А.[3]

[1]PhD, e-mail: omarova.asem@mail.ru

[2]старший преподаватель, e-mail: sofia.duisenova@kaznu.kz

[3]старший преподаватель, e-mail: sultanova8012@gmail.com

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

Социальная уязвимость населения при чрезвычайных ситуациях

XXI век – период сложных социально-исторических перемен, который характеризуется углублением влияния процесса индустриализации и урбанизации на общество и формированием глобального сознания. Ученые-исследователи обеспокоены резким ростом социальных катаклизмов, природных и техногенных катастроф чрезвычайного характера, возрастанием их негативных социальных последствий. Каждый день по СМИ все больше передают различную информацию чрезвычайного характера, такие как взрывы, пожары, авиакатастрофы, бедствия в морских и океанских кораблях, наводнения, эпидемии, массовые беспорядки, гражданские войны и другие. Эти события идут наравне с финансовыми и моральными трудностями, а также описывают глубинные социально-экономические и духовно-культурные кризисы мирового населения и их состояния в целом. Кризисные события такого рода непосредственно влияют на формирование столкновений и рисковых ситуаций, в таких случаях исследование уязвимости людей является очень важным. Уязвимость – это склонность к принятию неблагоприятного влияния из-за воздействия кризисов, связанных с экологическими и социальными переменами. Уязвимость отражает взаимоотношение между реальной опасностью, которая грозит существованию человечества, и способностью общества и жителей бороться с ней. В этой статье будет рассмотрена уязвимость человечества вследствии различных изменений окружающей среды и технологий, ее прямое и косвенное влияние на социальные и экономические ситуации, к примеру, будет описано влияние бедности, социального неравнества а также степени доступности природных ресурсов на возможности людей. На основе проведенного социологического опроса с жителями, пережившими чрезвычайные ситуации, автор оценил уровень чувства защищенности населения от различных угроз. Научная и практическая важность статьи состоит в том, что ее основные идеи и заключения можно применять для улучшения навыков приспособления к чрезвычайным ситуациям, защищенности населения от них, создания мероприятий социальной защиты, для готовности людей к бедственным ситуациям. Материалы работы могут внести значительную лепту в организацию различных мероприятий в сфере охраны природы, здоровья населения, экологии, социальной безопасности и социологии экологии.

Ключевые слова: уязвимость, бедствие, чрезвычайная ситуация, риск, адаптация.

Кіріспе

Зерттеліп отырған мәселенің өзектілігі қоғамның дамуы күрделенген сайын оның табиғи ортаға тигізетін әсерлері де өзгерістермен анықталады. Қоғам мен табиғи орта арасындағы қарым-қатынаста үйлесімділіктің жойылуы табиғи ландшафттардың, ортаның тұрақтылығының сақталынуына кері әсерін тигізуде. Ландшафттардың тұрақтылығы – қоршаған ортаның өзгеруі жағдайында оның өз құрылымы мен қалыптасу сипатын сақтау қабілеті. Табиғи

ландшафттардың тұрақтылығы табиғи және антропогендік апаттардың әсерімен бұзылуы мүмкін. Топырақтың, судың, ауа құрамының өзгеруі, климаттық, кеңістіктік, т.б. өзгерістер адамдардың өмір сүру ортасына қауіп төндіретін төтенше жағдайлардың қалыптасуына әкеліп соғуда. Табиғи катаклизмалар теңдей деңгейде дамыған және кедей елдерді де қамтиды. Ол өз кезегінде экономикалық өсуге және нарық жұмысын бұзуға тежеу салады. Бірақ төтенше жағдайдан кейінгі болатын жағдай біздің қай жерде және қалай тұратынымызбен тікелей байланысты. Біздің еліміз, біздің қауымдастық және біздің үй шаруашылығымыз қаншалықты қорғалмаған әлсіз болса, апаттарға дайындық аз болса, соншалықты бізге келетін шығын жоғары болады.

Соңғы жылдардағы әлем бойынша стихиялы апаттардың әкелген шығыны 3,8 трлн. долларды құраған. Олар 87% апаттарды (18200 оқиға), 74% шығынды (2,8 трлн. АҚШ доллар) және 61% құрбандар (жалпы 1,4 млн. адам) болғаны туралы ақпараттар бар (Munich Re 2013). Төтенше апатты жағдайлардан келетін қауіпті анықтайтын маңызды фактор болып даму моделі, жекелей алғанда, қаупі жоғары аймақтарда тұратын халық санының өсуі, қоршаған орта жағдайының нашарлау, климаттық өзгерістер табылады (IPCC 2012). Сондықтан да апатты жағдайлардағы қорғансыздықты жан-жақты қарастыру маңызды мәселелердің қатарында.

Қорғансыздық адамдардың тіршілігіне төнетін шынайы қауіп пен халықтың және қоғамның олармен күресу қабілеттілігі арасындағы арақатынасты білдіреді. Ондай қауіптер табиғи және әлеуметтік процестердің нәтижесінде пайда болуы мүмкін. Сондықтанда адамның қорғансыздығы оны қоршаған ортасымен байланысты көптеген мәселелермен анықталады. Ешқандай адам қауіпті табиғи құбылыстардан толық қорғалмағандықтан, бұл мәселе бай мен кедейге де, қала мен ауыл, солтүстік пен оңтүстік халқына да қатысты және елдердің тұрақты даму процесін бұзуы мүмкін. Қорғансыздықты азайту үшін потенциалды қауіпті құбылыс пен оның адам үшін салдары арасындағы себеп-салдарлы тізбегін анықтау қажет.

Негізгі бөлім

Қауіп су тасқыны, сел, құрғақшылық, өрт, лай көшкіні, жанартау атқылауы, жер сілкінісі сияқты экстремалды құбылыстарды енгізетін табиғи апаттардан төнеді. Антропогенді әрекет бұл тізімге жарылыс, химиялық және радиоактивті ластану және басқа да технологиялық апаттарды қосты. Қауіп өзіне, бір жағынан, кенеттен немесе біртіндеп дамыған және болжанған сипатта туындайтын қандай да бір масштабты, географиялық ортаны қамтитын кез келген құбылыстың ықтималдылығын, екінші жағынан, осы құбылыстардың тереңдігін үйлестіреді (Abdikerova G.O.; Omarova A.T. 2014). Әлем халқының санының өсуі және қоныстану территориясының кеңеюіне байланысты төтенше жағдайлар үлкен шығын әкелуде, адамдар өмірін қиып, жаппай қоныс аударуына себеп болуда. Сонымен бірге, адамның шаруашылық іс-әрекетімен байланысты қоршаған ортаның өзгерісі экожүйенің әртүрлі әсерлердің салдарын жеңілдету қабілетінен айырды.

Төтенше жағдайларда және климаттық өзгерістерде әлеуметтік-экологиялық жүйенің тұрақтылығы мен «әлеуметтік қорғансыздық» мәселесін қарастыратын қазіргі шетелдік зерттеушілер Ф. Миллер, Х. Осбахр, Е. Войд, Ф. Томалла, С. Зиервогель (Miller 2010), Дж. Хинкел (Hinkel 2011), Н. Адгер (Adger 2006), Ж. Биркман (Birkmann 2007), Ф. Антуи-Агией, А. Доужилл, Е. Фразер, Л. Стринжер (Antwi-Agyei 2013) т.б. еңбектері мәнді болып табылады.

Қорғансыздықтың көптеген анықтамасы мен әртүрлі концептуалды жүйесі бар (Pelling 2003). Қорғансыздық көп шамалы, атап айтқанда, физикалық, әлеуметтік, экономикалық, экологиялық, институционалды және адамдық факторлар қорғансыздықты анықтайды. Ол уақыт ағымына қарай динамикалы, масштабқа байланысты бағынышты және әрбір объект үшін нақты болып табылады (Bankoff et al., 2013). Бұл контексте физикалық ортаның физикалық қорғансыздығын, әлеуметтік қорғансыздық адамдардың басынан өткергенімен, сонымен бірге әлеуметтік, экономикалық және саяси жүйемен және адамдар қорғансыздығы физикалық және әлеуметтік қорғансыздық үйлесімділігі ретінде анықталады (Vilagrán de León, 2006). Кей жағдайда қорғансыздық тұрақтылықтың кері жағы ретінде сипатталады, тұрақтылықты жоғалту қорғансыздыққа, өзгеріске әкеледі (Carpenter 2001). Қорғансыздығы жоғары жүйе болып климаттың болып жатқан өзгерістеріне өте сезімтал жүйе табылады, ал оның кері әсерге қарсы тұра алатын қабілеттілігі шектеулі болады. Уақыт ағымында қорғансыздық әлеуметтік-экономикалық өзгерістерде де, сонымен бірге қоршаған ортадағы өзгерістер нәтижесінде

ұлғаюы немесе азаюы мүмкін (Leichenko; O'Brien 2008).

Қазіргі кезеңде бізді қоршаған орта өзгеріп жатқандығы және қоғам осы өзгерістердің әсерін сезініп жатқандығы жалпыға белгілі. Адамның қоршаған орта өзгерісі әсерінен қорғалмағандығы үш әлеуметтік, экологиялық және экономикалық өлшеммен тікелей байланысты. Мұндай қорғалмағандықтың кең таралған оқиғасы болып кенеттен пайда болатын табиғи апаттарды айтуға болады. Егер халық пен жергілікті билік адекватты шаралар қолдана алмаса, табиғаттың стихиялық құбылыстары нағыз апатқа әкелуі мүмкін. Әлсіздіктің экологиялық факторлары өзгергіш және әр сипатты болып келеді, олар тек табиғи апатты ғана емес тұрақты дамудың барлық аспектісін қамтиды.

Соңғы 40 жылда 14 млн адам 131 ірі стихиялы апаттардан зардап шекті, ал олардан келген экономикалық шығын $3,8 млрд-ты құрады. 2010 жылғы Гаитидағы жер сілкінісі (240 мың құрбан), Азиядағы ең үлкен су тасқыны (Пакистандағы елдің төрттен бір бөлігін су басуы), 2011 жылғы Бразилия мен Австралиядағы (13 млрд доллар шығын әкелді), 2011 жылдың 11 наурызындағы Жапониядағы алапат жер сілкінісі салдарынан «Фукусимо1» АЭС-тағы ірі масштабты апат, 26 мың адам өлімі мен хабарсыз кеткендері, 300 млрд доллар экономикалық шығын әкелді (Profirev 2011: 19).

Климаттың өзгеруі жоғары қауіпті аймақта өмір сүретін кедей жағдайдағы және халықтың маргиналға ұшыраған топтарына әсері жоғары болады. Ғалымдардың болжамдарына қарағанда 2030 жылдарға қарай қауіпке ұшырайтын қорғалмаған халықтың саны 325 млн адамды құрайды (Shepherd 2013).

Әрбір адам қандай да бір деңгейде қоршаған орта әсері салдарынан қорғалмаған болып келеді, әртүрлі адамдардың және әлеуметтік топтардың сыртқы орта өзгерістеріне бейімделу қабілеті өзгермелі. Ең қиыны болып әр кезде де қорғалмаған қабатқа халықтың кедей бөлігі (IPCC 2001) және аз қорғалған балалар, әйелдер, қарттар сияқты категориялары жатады.

Қоғамның қауіпті сыртқы әсерлерге қарсы тұру қабілеті кері әсер етуді азайту үшін қолданылатын табиғи және әлеуметтік жағдайлар мен ресурстар кешенімен анықталады (UETDR 2001). Бұл кешенге материалдық ресурстар және технологиялар, білім және ақпараттық қамтамасыз ету деңгейі, осындай мәселелерді шешу тәжірибесі, қажетті инфрақұрылым, ресурстарға қолжетімділік, әкімшілік мүмкіндіктер енеді.

Адамның қоршаған орта өзгерістерінің салдарынан қорғансыздығы көптеген әлеуметтік және экономикалық жағдайларға тікелей және жанама байланысты болады, мысалы, кедейлік және әлеуметтік теңсіздік, табиғи ресурстарға қолжетімділік деңгейі сияқты жағдайлар адамдардың мүмкіндіктеріне әсер етеді.

Қоғамның қорғансыздығының негізгі себептерінің бірі болып қауіптердің алдын алу немесе жою мүмкіндіктерін шектейтін кедейшілік табылады. Осы аз қамтылған топ төтенше жағдайлардың, әскери жанжалдардың, табиғи ортаның ластануын, құрғақшылық пен шөлге айналудың әсерін өзіне сезінеді. Халықтың кедей бөлігінің қорғансыздығының жоғары болуы олардың өздерінің өмірін қорғау үшін ресурстарының шектеулігінен ғана емес, сонымен бірге, мәселенің психологиялық жағымен де байланысты (Osipov 1995: 483). БҰҰ эксперттері көрсеткендей, жылдық табыс деңгейі 3000 доллардан төмен адамдардың еңбек өнімділігіне ғана емес, қауіпті табиғи апаттардан қорғану жұмысы (өзінің тұрғын үйін жақсарту, жер аумағын қорғау т.б.) бойынша да ішкі мотивациясы өте төмен болып келеді. Көп жағдайда экономикалық және психологиялық мәселелер қорғанудың ұжымдық формасымен шешіледі, бірақ қауіпке ашық пассивті, сырттай қараушы, фаталистік қатынасты жиі байқатады. Ол төмен табысты адамдардың өмір сүру үшін күнделікті күреспен байланысты әлеуметтік қауіптермен салыстырғанда екінші орынға қойылатындығымен түсіндіруге болады.

Орта Азия да төтенше жағдайларға қатынасында қорғалмаған болып келеді. Табиғи апаттар елдің барлық территориясында орын алып отырады – бұл территорияның басым бөлігі таулы аймақ болғандықтан жер сілкінісі, лай көшкіні, су тасқыны, сел, құрғақшылық сияқты апатты жағдайлардың барлығы кездеседі.

2014 жылғы жедел деректер бойынша Қазақстан Республикасының аумағында 17779 табиғи және техногендік сипаттағы төтенше жағдайлар мен оқиғалар тіркелген және бұл 2013 жылдың осы кезеңімен салыстырып қарағанда 7,5%-ға өскен. 2014 жылы зардап шеккендер саны 4251 адам, оның ішінде қаза болғандар 1202 адамды құрады. Аса ауқымды табиғи апаттар болмағанның өзінде елімізде жыл сайын төтенше жағдайлардан келетін тікелей зиян Қазақстан Республикасы Төтенше жағдайлар комитетінің 2014 жылғы есебі бойынша 3,5-тен

4,5 миллиард теңге сомасы мөлшерінде есептеліп отыр. 2015 жылғы есеп бойынша елімізде 17678 төтенше жағдай орын алған, 2014 жылмен салыстырғанда 0,6%-ға азайса да, материалдық шығын 10%-ға өскен деп көрсетілген (Overview – analytical information 2016).

Қазіргі кезеңдегі территорияны рационалды қолданбаудан туындайтын табиғи және техногенді құбылыстардың салдары болып адамзаттың тіршілігіне қаупін төндіретін табиғи ортаның тоқырауы, климаттық өзгерістер табылады. Қазақстандағы өндірістің соңғы жылдары дамуы өндірілетін өнім көлемінің өсуінің, тұрақты, жағымды динамикасын көрсетеді. Сонымен бірге, өндірістің дамуы техногенді және табиғи сипаттағы төтенше жағдайлар қаупі мен қатерлер көрсеткішінің жоғарылауына да әсер етуде.

Талқылау

Жиырмасыншы ғасырдың басынан бастап әлемде төтенше жағдайлар жиілеп кетті және оның салдарының көрсеткіші де жоғарылады. Әртүрлі зерттеулерде төтенше жағдайлар адамдардың қорғансыздығына, кедейшіліктің көбеюіне және әлеуметтік-экономикалық дамуға кері әсерін тигізетіні туралы фактілер келтіріледі.

Бұл тенденция Қазақстан Республикасында да байқалады, соған орай, төтенше жағдайлардың пайда болу қаупін төмендету адамдардың қорғалғандығын қамтамасыз етудегі тұрақтылықты дамыту стратегиясының басты компоненттерінің бірі ретінде қарастырылуы керек.

Жоғарыда аталғандардың барлығы ірі масштабы апаттардың өсіп келе жатқандығын байқатады. Төтенше жағдайлармен туындайтын күнделікті әлеуметтік-экономикалық мәселелерді алатын болсақ, олар У. Бектің көзқарасы бойынша қазіргі қоғамды «қатерлер қоғамына» айналдырады (Beck 2015). Бірақ У. Бек негізгі қатерде техногенді сипаттағы қауіптерде көрсе, қазіргі әлемдік статистика көрсеткендей, глобалды өлшемде адамзат үшін басты қиындық стихиялы қатерлерден туып тұр.

Мұндай «қауіпті қоғамның» қиындықтың әртүрлілігіне, кең масштабымен бірге басты сипаты болып әлеуметтік, экономикалық жүйеміздің төтенше жағдайларға, ішкі және сыртқы қауіптерге сезімталдықтың ұлғайғандығы табылады. Ол қауіпсіздіктің төмен деңгейін көрсетеді, онда шығынның абсолютті масштабы ғана емес, жалпы тұрақты дамуы үшін апат салдарының ауырлығы мен тереңдігі басты мәнге ие.

Автор жүргізген әлеуметтанулық зерттеу де төтенше жағдайларды басынан өткерген тұрғындарының әртүрлі қауіп-қатерлерден *дәл қазіргі уақыттағы қорғалғандық сезімінің деңгейін* анықтау мақсат етілді (Abdikerova; Omarova 2014: 56).

Төтенше жағдайлар қаупі бар аймақты тұратын азаматтар үшін олардың өздерінің қорғалғандығын сезінуі маңызды болып табылады. Респонденттерге «Сіз өзіңізді бүгінгі күні әртүрлі қауіптерден қаншалықты қорғалғанмын деп ойлайсыз?» деген сұрақ берілді. Сұрақ жауаптары төмендегі 1-суретте көрсетілген.

Берілген жауаптардың нәтижесі бойынша, сұралған респонденттердің жартысы қауіптердің барлық түрлері бойынша өздерін толыққанды қорғалғанбыз деп есептемейтіндіктерін көрсетті. Бұл респондентердің төтенше жағдайлардағы мемлекеттік бақылауға сенімсіздігін және әлеуметтік қорғау саясатының әлсіздігін айқындайды.

Жүргізілген сұраудың нәтижесі көрсеткендей, зерттеу жүргізілген Шығыс Қазақстан облысының тұрғындары, бірінші кезекте өздерін *қоршаған ортаның ластануынан* қорғалғанбыз деп есептейді – 54,8%. Ескеретін жайт, бұл көрсеткіш *«толық қорғалғанмын – 7,1%» және «қорғалған сияқтымын – 47,6%» жауаптарының жиынтық қосындысы болып табылады.* Яғни, бұл фактор да экологиялық ортамыздың ластануы климаттық өзгерістерге әкеле жатқандығын адамдардың сезінетіндігін байқатады.

Оған қоса, сұрауға қатысқан тұрғындар жер сілкінісі, дауыл, су тасқыны, лай көшкіні секілді *табиғи қауіптерден* дәл қазіргі уақытта өздерін белгілі бір деңгейде қорғалғанбыз деп есептейді *– 50,8% («толық қорғалғанмын – 4,8%» және «қорғалған сияқтымын – 46%» жауаптарының жиынтық қосындысы).*

Шамалас деңгейдегі қорғалғандық сезімі *техногенді,* яғни кәсіпорындардағы апаттар, катастрофалар секілді қауіп-қатерлерге қатысты қалыптасқан *– 50%* (*«толық қорғалғанмын – 0,8%» және «қорғалған сияқтымын – 49,2%» жауаптарының жиынтық қосындысы).*

Сұралған респонденттер теракт, әскери әрекеттер, жанжалдар секілді әлеуметтік қауіптерден де өздерін белгілі бір деңгейде қорғалғанбыз деп есептейді *– 42,9%* (*«толық қорғалғанмын – 0,8%» және «қорғалған сияқтымын – 42,1%» жауаптарының жиынтық қосындысы).*

Сұрауға қатысқан *әрбір бесінші тұрғын* – өздерін климаттың глобалды өзгерістерімен, қоршаған ортаның нашарлауымен (20,6%) байланысты қауіптерден және табиғи және

биологиялық ресурстардың азаюы (19%) қауіпінен *қорғалған емеспін* деп есептейді.

Шығыс Қазақстан облысы, Тарбағатай ауданы тұрғындарының өздері үшін ең қауіпті деп белгілеген, яғни аталған қауіптердің орын алуынан өзімді «қорғалған деп сезінбеймін» категориялары бойынша респонденттердің демографиялық-әлеуметтік ерекшеліктері бойынша талдау жасалынды.

Әлеуметтанулық сұраудың нәтижесі көрсеткендей, табиғи және биологиялық ресурстардың азаюы кейпіндегі экологиялық өзекті мәселе, алғашқы кезекте әрбір оныншы жас буындағы азаматты 18-28 жас (10,5%), ерлерді (6,1%) мазалайтынын байқатты.

Сонымен қатар, биологиялық және табиғи ресурстардың азаю мәселесі кәсіпкерлердің (33,3%) және денсаулық саласында еңбек етуші мамандардың (21,4%), әрбір оныншы кәсіптік (колледж, техникумда) білімі бар тұрғындарды (10,5%) мазалайтындығын көруге болады.

Келесі кезекте, аудан тұрғындарын одан да алаңдатушы мәселелердің бірі, яғни климаттың жаһандық деңгейде өзгеруі / қоршаған ортаның деградациясы / планетарлық қауіптер секілді мәселенің мазалауы келесі әлеуметтік топтар арасында таралғандығын көруге болады:

Жоғарыда көрсетілген экологиялық өзгерістермен байланысты қауіптердің орын алуынан өздерін мүлдем қорғалмағанбыз деп есептеуші азаматтар: 40-50 жас аралығындағы респонденттер (32,3%) мен ер адамдар (22,4%). Айта кететін жайт, әлеуметтік-кәсіптік ерекшеліктері бойынша олар әрбір екінші денсаулық саласының қызметкері (50%) және білім беру саласының маманы (26,7%) болып қызмет етуші жоғары (33,3%) білімі бар респондент болып табылады.

1-сурет – Респонденттің әртүрлі қауіптерден қорғалу деңгейі

Демек, респонденттер алдағы уақытта табиғи апаттардың орын алу мүмкіндігіне байланысты қорқыныш сезімінен еркін болғанымен, олар үшін жалпы әлемдік деңгейдегі климаттық жағдайлардың өзгеруі, жаһандық экологиялық қатерлер мен табиғи ресурстардың азаюы мәселесінің өзекті бола түскендігін бақылауға болады.

Экономикалық жүйенің апаттарға және қатерлерге сезімталдығының өсуі болып әлемдегі басым болып отырған индустриалды типтегі қоғамға тән жалпы әлемдік процестерге негізделген глобалды тенденция болып табылады. Халықтың өсуі, мегаполистердің, индустриализацияның өсуі, қарқынды урбанизация, қоғамның бюрократизациялануы – жаңа қауіптер ошағын тудыруда.

Оған өндірісі дамыған және дамушы елдерде орналасқан қауіпті өнеркәсіп өндірісін жатқызуға болады. Табиғи ортаға техногенді

жүктің күшеюі, ортаның ластануы және осымен байланысты глобалды экологиялық өзгерістер табиғи қатерлердің әсерін қиындататын аралас табиғи-техногенді қауіптердің жаңа типтерінің пайда болуына әкелді. Ғасырлар тоғысында бұл қауіптер тұрақты дамуға төтенше жағдайлар тарапынан келетін қауіптің басты типі болып қалды.

Қоғамның әлеуметтік-экономикалық жүйесінің апаттарға және қатерлерге сезімталдық концепциясы төтенше жағдайлар мен қоғам дамуының өзара байланысын түсінуге басты кілт болады. Апаттар мен қатерлерден келетін шығындар генезисі мен ауырлығы ең алдымен қоғамдық-саяси құрылым мен басқару тәсіліне байланысты екендігі белгілі.

Төтенше жағдай туындағанға дейінгі қоғамның апаттар мен қатерлерге сезімталдығы жағдайынан масштабты қайтарымсыз шығын қаупін азайту мүмкіндігі, қайта қалпына келтіру жұмыстарының потенциалы мен тиімділігіне байланысты. Осы тұрғыдан алғанда қоғам жүйелерінің тұрақтылығы мен қатерлі әсерлерге шалдығуы басты мәнге ие болады.

Тұрақты дамуға әсер ететін факторлардағы басты ролді қоғамды әртүрлі қатерлерден қорғауды қамтамасыз ететін білімге, тәжірибеге толы, ұйымдастырушылық, экономикалық және инженерлік жүйелерін игерген «адам факторы» атқарады. Осы саладағы прогрестің әсерінен (қалалар инфрақұрылымын жақсарту, апаттықұтқару қызметтерін дамыту, денсаулық саласын және байланыс құралын жетілдіру) соңғы жылдары, әсіресе, дамыған елдерде табиғи апаттар мен қатерлер құрбандарының санын белгілі деңгейде азайтуға мүмкіндік туды. Адамдардың апаттар туындаған жағдайдағы қорғансыздығын азайту бұл мемлекеттің адам факторын жоғары бағалауымен тікелей байланысты.

Апаттар мен төтенше жағдайларды төмендетудегі тағы бір маңызды ресурс болып «ақша капиталы» табылады. Ол арқылы құрылыс және өндіріс саласына қымбат және қауіпсіз технология қолдануды ғана емес, табиғи және техногенді апаттардан адамдар мен объектілерді сақтандыруды жүзеге асырады. Бұл компоненттің міндеттері елдердің мемлекеттік және халықтың бюджетіне қаржылық жүктемені қысқарту мақсатында апаттардың қауіптілігін азайту бойынша қаржыландыру механизмдерінің тиімді жолдарын жетілдіру табылады. Қазіргі кезеңдегі тиімді тәсіл ретінде шығындарды жабатын сақтандырудың қолжетімді шараларын дамытуды қамтамасыз ету маңызды. Мұндай жағдайда ауылдық аймақтар, аз қамтылған адамдар тобы үшін негізгі шараларды іздеу мен өңдеуге ерекше мән берілуі қажет. Кепілдікпен қамтамасыз етілген және тиімді заңдылықтармен қолдау табатын сақтандыру жүйесі апатты жағдайлардағы қорғансыздықты төмендетуге, кедейшілікті қысқартуға ықпал етеді. Бұл экономикасы дамыған елдерде жақсы байқалса, ал дамушы және кедей елдерде әлі шектеулі. Қазақстан үшін де сақтандыру жүйесі кешенді өзгерістер мен қайта құрылымдауларды, жаңа іс-шараларды жүзеге асыру бойынша іс-әрекеттер жасауды қажет етеді.

Апатты жағдайларда халықтың қорғалуын қамтамасыз етудегі екінші маңызды ресурс – физикалық капитал, оның құрылымына – ақпараттық технологиялар мен құрал- жабдықтар жатады. Олар бір жағынан, қоршаған ортаға салыстырмалы түрде аз жүктеме салады, сондықтан табиғи апаттар мен катастрофаларға қосымша қауіп төндірмейді; екінші жағынан, олардың біраз бөлігі техногенді қауіптерді азайтатын мониторинг құралы ретінде қолданылады. Бұл капиталды жетілдіру ақпарат жүйесін – коммуникациялық құралдардың потенциалын тиімді пайдалануға негізделеді. Қазіргі уақытта техникалық және коммуникативтік желілердің жаһандануы азаматтық қоғамның жаңа формасы ретінде желілік қауымдастықтардың кеңінен дамуына мүмкіндік беруде (Ivahnenko 2009: 151).

«Желілік коммуникациялық азаматтық қоғамның» басты мақсаты – қоғамда орын алып отырған әлеуметтік мәселелерді on-line режимінде виртуалды қарым-қатынас жасау арқылы оперативті түрде шешуге жағдай жасау табылады. Желілік технологиялардың дамуы қоғамда адамдардың ақпарат алмасуына, бірігіп әрекет етуіне, мемлекеттік органдармен байланысқа түсуіне, ашық кеңістікті қалыптастыруға мүмкіндік берді. Бұл мемлекеттік органдармен бұқара халықтың өзара тиімді әрекет етуіне, әсіресе, төтенше жағдайларда бірлесе жұмыс жасауына нәтижелі ықпал етеді.

Сонымен бір уақытта барлық қоғамдық жүйе құрылымдарының іс-әрекеті төтенше жағдайлар дамуының дағдарысты фазасына және туындаған апаттарға қарай әрекет етуге негізделген азаматтық қорғанысқа, экстренді көмекке және т.б. бағытталуы сақталып келеді.

Адам өмір сүру ортасында қауіпті ситуациялардың пайда болуы жағдайында реабилитациялық патронажды іс-әрекеттердің жергілікті жағдайдағы өзгерістерге реабилитациялық іс-шараларды бейімдеу жолымен дамуы, со-

нымен бірге осы кезеңдерде мәдени-тарихи тәжірибені, рухани дәстүрді пайдалану қоғамдық өмірдің моралдық негізін жетілдіруге, халықтың патриоттық сапасын тез және белсенді дамытуға мүмкіндік береді (Omarova; Abdikerova 2016: 1433).

Қазақстанда апаттардан келетін қауіпті азайту бойынша Ұлттық платформа жұмыс жасайды, табиғи және техногенді сипаттағы төтенше жағдайлардың алдын алу және салдарын жоюда, мемлекеттік бақылау жүйесін жақсартудағы басты орган болып табылады. Азаматтардың қауіпсіздігі «Қазақстан 2050» даму стратегиясының негізгі приоритеттерінің бірі болып табылады.

Апатты жағдайлардың қаупін азайту мемлекеттің басты бағыттары болуы қажет. Бұл апаттарға қарсы тұра алатын тұрақты топтардың, қауымдастықтардың қалыптасуына мүмкіндік береді. Төтенше жағдайларға дайындық пен туындаған кезеңде тиімді әрекет етуде жеке секторлардың, олардың өкілдерімен әріптестікті дамыту қазіргі қоғамда өте маңызды. Сонымен бірге, климаттық өзгерістерге халықтың бейімделуін және қорғалуын қамтамасыз ету мақсатында қосымша зерттеулер жүргізе отырып бірқатар амалдар мен іс-шараларды қарастырудың қажеттілігі туындауда.

Табиғи төтенше жағдайлардағы қорғансыздық ең алдымен, адамның өмірлік іс-әрекетімен – инфрақұрылымдағы ғимараттар мен объектілердің орналасуымен, төтенше жағдайларды ерте хабардар ету мен әрекеттерді жоспарлау жүйесінің болуымен, қажетті құқықтық және институционалды базаның құрылуымен және т.б. анықталады. Халықаралық басты принциптер мен ережелерге сәйкес (UNECE, 2009) қауіптерді басқару қорғансыздықты төмендетуге негізделген процесс болып саналады, ол төрт қадамнан тұрады: апаттардың алдын алу; апаттардан қорғау; төтенше жағдайларға дайындық және жедел әрекет ету. Сонымен қатар, қоғамның тұрақты дамуы контексінде апаттардан келетін қауіптерді басқару халықтың әртүрлі топтарының өмірлік іс-әрекеттері мен қауіпсіздігін, әлеуметтік қорғалуын қамтамасыз етуді, экожүйенің сақталуын ұзақ мерзімді перспективада қарастырылуы қажет. Мемлекеттік және халықаралық деңгейде кешенді бағдарламалар кедейшілікті азайтуға, климаттық өзгерістерге бейімделу потенциалын дамытуға және апаттар қаупін төмендетуді негізге алады.

Қазіргі экологиялық дағдарыс уақытында адамдардың өз өміріне, қоршаған ортасына өзіндік жауапкершілігінің артуын, жалпы қоғамның тұрақты дамуына кепіл болатын өркениеттік сананың қалыптасуын бейнелейді. Т.Л. Крюкова айтуы бойынша адаптациялық мінез-құлық тұлғаның дағдарысты ситуациялардағы белсенді әрекеті жағдайды өзгертуге, оған қабілеттенуге бағытталады (Kruykova 2010a: 64). Адамның төтенше жағдайларға бейімделуі жалпы адам организмінің барлық деңгейінде динамикалық трансформациялардың болуымен сипатталады. Яғни, адамның бейімделуі болып жатқан ситуацияларға сәйкес жаңа мінез-құлық стереотиптерін қалыптастырудан көрінеді.

Адамдардың төтенше жағдайларға бейімделуіндегі маңызды процесс ретінде копингтік мінез-құлықты айтуға болады. Ол адамдардың ситуациямен белсенді өзара әрекет етуіне бағытталады және жағдайды өзгертуге немесе жағдайға бейімделуге әкеледі. Копинг-стратегиялар адамдар өміріне және игілігіне қауіп төніп тұрған жағдайда саналы және мақсатты түрде әрекет етуін білдіреді. Адамдардың төтенше жағдайлар кезіндегі бейімделуші копинг-стратегиясына «әлеуметтік байланысқа түсу», «әлеуметтік ынтымақтастықты дамыту», «әлеуметтік қолдау іздеу» (Kruykova 2010b: 294) және т.б. жатады, олар өз кезегінде олардың қиын жағдайды шешуіне, әлеуметтік ортадан қандай да бір қолдау алуына бағытталады. Копинг стратегиялар бейімделудің тез және тиімді жүруіне әсер етіп қана қоймай, адамдардың денсаулығын сақтауына да әсер етеді.

Сонымен қатар, бейімделу критерийлеріне адамның әлеуметтік өзін-өзі сезінуі; оның іс-әрекетінің тиімділігі; оның ішкі тұлғалық потенциалын жүзеге асыру деңгейі; ортамен қатынас сипаты жатады. Адамның әлеуметтік өзін-өзі сезінуі әлеуметтік-психологиялық бейімделуінің динамикалы көрсеткіші бола отырып, адамның әлеуметтік мәртебесі, беделі, табысты болуы т.б. сияқты факторлармен анықталатын өзінің әлеуметтік мәртебесіне қанағаттанушылық деңгейін бейнелейді (Abdikerova 2005: 188).

Т. Шибутани көрсеткендей, әрбір тұлға қиындықтарды жеңуге мүмкіндік беретін тәсілдер комбинациясымен сипатталады және бұл тәсілдер бейімделудің формасы ретінде қарастырылуы мүмкін. Организмнің ерекше ситуациялар талаптарына иекемделуін сипаттайтын «икемделу» түсінігіне қарағанда, бейімделу тұрақты шешімге жатады, яғни, типтік сипаттағы мәселелерді шешуді жақсы ұйымдастыру амалына қарағанда, икемделуді рет-ретімен орын-

дау жолымен сипатталатын тәсілді білдіреді (Shibutani 1969: 78).

Адамдардың төтенше оқиғаларға бейімделуінде отбасы, отбасылық бірлік пен интеграция маңызды болып саналады. Олардың қорғау жүйесін қалыптастыруға оның басқа адамдармен, әлеуметтік институттармен, материалдық және рухани мәдениет өнімдерімен өзара әрекеті маңызды рөл атқарады. Оған психологиялық, әлеуметтік, медициналық, ақпараттық, заңдық көмек түрлерін алу тәжірибесін жинақтаумен қатар, бейімделу процесін жүзеге асырудың нақты «құралдарымен» қамтамасыз ету кіреді.

Әрбір экологиялық немесе техногендік апат күнделікті өмірдің салты мен ырғағын бұзып қана қоймай, жаңа «ойын ережелерін» жұмылдыру мен оңалтуға бастама болады. Әрбір апат өздігінше қайталанбас сипатқа ие болады. Алайда, төтенше жағдайлардың барлығына ортақ ерекшеліктер, бұл олардың жағымсыз салдарларын жою шаралары, сонымен қатар жеке тұлғалар мен топтарды әлеуметтік-психологиялық оңалтудың, қайтадан қалпына келтірудің бірқатар ұқсас тұстары бар, ал кейбір жағдайларда тіпті осындай оңалтудың жалпы алгоритмі мен әлеуметтік технологиялары бірдей болып келеді.

Мысалы, Жапон қоғамы сан ғасырлар бойы жер сілкінісі мен цунамидің салдарына ұдайы ұшырап отыратын болғандықтан, апатты жағдайлардағы мәдени мінез-құлықтың белгілі бір ережелерін қалыптастырды. Бұл, қиын жағдайларда қорықпау, шыдамдылық көрсету, өзара қолдау көрсету, психологиялық қорқыныштарды жеңу, үрейге бой алдырмау сияқты адамдық қабілеттерді дамыту мен қалыптастыру маңызды екендігі айқын. Әлемдік тәжірибеге сүйенсек, «оқыту, үйрету нәтижесі» жүйесі тұтастай алғанда апатты жағдайларға, оның салдарларына зардап шеккен ел халқын бейімдеу болып табылады. Апат салдары «сырттай», яғни әлемдік сарапшылар арқылы және «іштей», тікелей құрбандар мен еріктілер, құтқару мен оңалту шараларының қатысушылары арқылы анықталады.

Қорытынды

Төтенше және дағдарысты жағдайда әлеуметтік-психологиялық көмек көрсету адамзаттық ынтымақтастық, әділеттілік, психикалық, денсаулық саласындағы қызметтердің қолжетімділігі, адрестілік, кәсіби этиканы сақтау, сапалық көмек көрсетудің толық қамтылуын қамтамасыз етуге негізделеді. Апатты және дағдарыстық жағдайларда адамдарға әлеуметтік-психологиялық қолдау көрсетудің негізгі мақсаты – зақым тигізетін оқиғаларды жеңу, басынан өткерген күйзелісті жағдайды жеңілдету, копинг-стратегиялардың тиімділігін жоғарылату мен олардың тұрақты болуын жақсарту. Бұл зардап шегуші халыққа кез келген теріс әсерді жұмсартуға және болдырмауға жағымды әсер етеді. Төтенше жағдайлардан қорғау және жеңілдетуші іс-шаралар келесідей формада қалыптасуы мүмкін:

1. Төтенше және дағдарыс жағдайынан зардап шегуші адамдардың барлығына жарақаттық күйзелістерін жеңуге көмек көрсету;
2. Зардап шеккен адамдарға кәсіби қызметтің қолжетімді болуын қамтамасыз ету;
3. Апатты жағдайлардағы адамдарға қолдау көрсету мақсатында жасақталған қауымдастық жетекшілеріне кеңес беру қызметтерін ұсыну;
4. Қиын жағдайларға тап болған халыққа төтенше жағдайлардың әр түрлі кезеңдерінде өздерінің жан сақтау стратегияларын жақсартуға көмектесу;
5. Апаттардың зақымдаушы салдарын, атап айтқанда, халықтың әлеуметтік-психологиялық ахуалына теріс әсерлерін азайту.

Қорғансыздық фактісінің артуы бірнеше бағытта кешенді іс-шаралар қабылдауды талап етеді. Әлеуметтік сипаттағы әрекеттер әдетте қандай бір болып өткен оқиғалардың салдарын жоюға, қиындықтарды жеңілдетуге, қоршаған орта өзгерісінің әсерін төмендетуге бағытталады, бірақ потенциалды дағдарысты дамудың негізгі қозғаушы факторларын түзетуге негізделген іс-шараларды жүзеге асырудың тиімділігінің жоғары болатынына назар аударылмайды. Қоғамға қауіп төндіретін қауіпті құбылыстар көп жағдайда ақырындап дамығандықтан, оған қоғам тарапынан көңіл бөлінбейді. Ұйымдар мен донор елдер жаппай ашаршылыққа, адамдар шығынына алып келетін – су тасқыны, жер сілкінісі, техногенді сипаттағы және т.б. ірі стихиялы апаттар болып өткеннен кейін ғана көмек көрсетуге ұмтылады. Превентивті шараларды қаржыландыруға көбісі келіспейді. Соған қарамастан экономикалық көзқарас бойынша осы шаралар эффективті болып саналады, сондықтан оларға басты рөл берілуі қажет.

Сондай-ақ, экологиялық қорғансыздық деңгейін және олардың әртүрлі әлеуметтік топтар үшін өзгеріс тенденцияларын жүйелі бағалау да маңызды. Мұндай ақпараттар қорғансыздықты төмендетуге және атқаруға қажетті әрекеттердің

нәтижелілігін бағалауға арналған арнайы іс-шараларды жасауға негіз бола алады. Мемлекет үшін қоршаған орта өзгерістеріне байланысты туындайтын қауіптерді бағалау бойынша ақпараттар және осы қауіптердің территориялық бөлінуін көрсететін карталарды жаңартып отыру басты міндеттердің бірі болуы керек. Бұл жағдайда үдемелі қауіпті құбылыстарға ерекше назар аудару қажет.

Қауіпті апатты алған аймақтардағы халықтың әлеуметтік қорғалуы мен климаттық өзгерістерге сезімталдылығын тұрақты түрде зерттеп отыру социумдағы қалыптасқан жағдайды, түрлі аймақтардағы және жалпы елдегі әлеуметтік тұрақтылықты, сонымен қатар индивидтің, топтың, социумның жай-күйін сипаттайтын көрсеткіш ретіндегі маңыздылығын дәлелдейді. Осыған орай қазіргі қоғамдағы түрлі апаттардың шығу себептері мен олардың адам өміріне, социумның ішкі жағдайына тигізетін салдарларын әлеуметтанулық тұрғыдан зерттеу түрлі топтардың көңіл-күйін ғана емес, сонымен қатар, жалпы ел халқының жағдайын кешенді түрде зерделеуге толық мүмкіндік береді.

Қолданбалы социологиялық зерттеулердің көмегіне сүйене отырып, апат аймақтарындағы жергілікті халықтың өзгерістерге қорғансыздығына баса назар аудару түрлі әлеуметтік топтардың өмірлік стратегияларын, биологиялық және әлеуметтік потенциалын ортақ мақсаттарға жетуге жұмылдыруға, жалпы қоғам деңгейінде ынтымақтастықты қалыптастыруға қызмет етеді. Осыған орай Қазақстанның түрлі аймақтарында орын алып отырған төтенше жағдайлар халықтың әлеуметтік мінез-құлқының белгілі бір деңгейде пассивті болуын көрсетіп отыр. Яғни, апат аймақтарындағы жергілікті халық қандай мәселенің болмасын дұрыс шешілуі үшін, бірінші кезекте, өздерінің мүдделі болуы қажеттілігін сезінулері тиіс. Бұл үшін әрбір адамның қоғамға тиімді интеграция жасауына, белсенді бейімделуіне, өзара ынтымақтастығын сақтауға бағыттайтын стратегияларын қалыптастыру керек.

Әдебиеттер

1. Abdikerova G.O., Omarova A.T. Social problem of modern landcapes // Material of international conference “Science: Integrating theory and practice”. – Bozeman: ISET, 2014. – P. 10-13.
2. Adger N.W. Vulnerability // Global Environmental Change. – Vol. 16. – 2006. – P. 268-281.
3. Antwi-Agyei Ph., Dougill A.J., Fraser E.G., Stringer L.C. Characterising the nature of household vulnerability to climate variability: empirical evidence from two regions of Ghana // Environmental Development Sustainable. – Vol. 15. 2013. – P. 903-926.
4. Bankoff G., Frerks G., Hillhorst D. Mapping Vulnerability: Disasters, Development, and People, Earthscan, London, 2003. – 256 p.
5. Beck U. Emancipatory Catastrophism: What does it mean to Climate Change and Risk Society? // Current Sociology. – №63(1). – 2015. – P. 75-88.
6. Birkmann J. Risk and vulnerability indicators at different scales: Applicability, usefulness and policy implications // Environmental Hazards. – №7(1). – 2007. – P. 20-31.
7. Carpenter S.R., Walke B.H., Anderies J.M., Abel N. (2001) From metaphor to measurement: resilience of what to what? Ecosystems, – P.765–781.
8. Hinkel J. (2011) Indicators of vulnerability and adaptive capacity’: Towards a clarification of the science – policy interface // Global Environmental Change. – №21(1). – 2011. – P. 198-208.
9. IPCC Managing the Risks of Extreme Events and Disasters to Advance Climate Change Adaptation. A Special Report of Working Groups I and II of the Intergovernmental Panel on Climate Change, Cambridge University Press, Cambridge, UK, and New York, NY, USA. - 2012. - 582 pp.
10. IPCC Third Assessment Report - Climate Change 2001. Working Group I: The Scientific Basis. Summary for Policy Makers.Geneva, World Meteorological Organization andUnited Nations Environment Programme, 2001.
11. Leichenko R.M., O’Brien K.L. Environmental Change and Globalization: Double Exposures.Oxford University Press, New York, NY, 2008. – 192 pp.
12. Munich Re (2013) Geo Risks Research, NatCatSERVICE, Münchener Rückversicherungs-Gesellschaft.
13. Miller F., Osbahr H., Boyd E., Thomalla F., Bharwani S., Ziervogel G., et al. Resilience and vulnerability: Complementary or conflicting concepts // Ecology and Society. – №15(3). 2010. – P. 11-15.
14. Omarova A.; Abdikerova G. The social consequences of natural and man-made emergency: the regional aspect // International Journal of Environmental and Science Education. –V.11 Iss. 7, 2016. – P. 1433-1442.
15. Pelling M. The vulnerability of cities: natural disasters and social resilience. London; Sterling, VA: Earthscan Publications, 2003. – 212 p.
16. Shepherd A., Mitchell T., Lewis K., Lenhardt A. Jones L., Scott L and Muir-Wood R. The geography of poverty, disasters and climate extremes in 2030. ODI, Met OFccie, RMS Publication, 2013.

17. Updated and Expanded Terminology of Disaster Reduction: First Draft Compilation (2001) Doc., Inter-Agency Task Force on Disaster Reduction, Third Meeting of the Task Force, Geneva, 3-4 May 2001

18. Villagrán de Leon, J. C. Managing the Risks of Extreme Events and Disasters to Advance Climate Change Adaptation: Special Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change Cambridge University Press, 2012. – 582 p.

19. Абдикерова Г.О., Омарова А.Т. Төтенше жағдайлар және олардың халықтың әлеуметтік көңіл-күйіне әсері // Вестник КазНУ им. аль-Фараби. Серия психологии и социологии. – №4(51). – 2014. – С.56-96.

20. Абдикерова Г.О. Критерии цивилизованности общества в новых моделях социализации личности. Цивилизация человечества // Материалы международной научной конференции. – Алматы, 2005. – С. 188-194.

21. Ивахненко Е.Н. Аутопойезис информационных объектов // Информационное общество. – №1. – 2009. – С. 151-171.

22. Крюкова Т.Л. Методы изучения совладающего поведения: три копинг - шкалы. – Кострома: КГУ им. Н.А. Некрасова. – Авантитул, 2010. – 64 с.

23. Крюкова (2010) Т.Л. Психология совладающего поведения в разные периоды жизни. – Кострома: КГУ им. Н. А. Некрасова, – 294 с.

24. Обзорно – аналитическая информация о выявленных тенденциях развития чрезвычайных ситуаций природного и техногенного характера, происшедших на территории Республики Казахстан за 2015 год // http://emer.gov.kz. 29.10.2016.

25. Осипов В. И. Природные катастрофы в центре внимания ученых//Вестник Российской академии наук. – Т. 65. № 6. – 1995. – С. 483-495.

26. Профирьев Б.Н. Экономические аспекты защиты населения и территорий от природных бедствий // Экономика гражданской защиты. –Т.1. №1(1). – 2011. – С.19-26.

27. Шибутани Т. Социальная психология. – М.: Прогресс, 1969. – С.78.

References

1. Abdikerova, G.O., Omarova, A.T. (2014) Social problem of modern landcapes // Material of international conference “Science: Integrating theory and practice”. – Bozeman: ISET. 10-13.

2. Adger, N.W. (2006) Vulnerability // Global Environmental Change. Vol. 16:268-281.

3. Antwi-Agyei, Ph., Dougill, A.J., Fraser, E.G., Stringer, L.C. (2013) Characterising the nature of household vulnerability to climate variability: empirical evidence from two regions of Ghana // Environmental Development Sustainable. - Vol. 15: 903-926.

4. Bankoff, G., Frerks, G., Hillhorst, D. (2003) Mapping Vulnerability: Disasters, Development, and People, Earthscan, London.

5. Beck, U. (2015) Emancipatory Catastrophism: What does it mean to Climate Change and Risk Society? Current Sociology. №63(1):75-88.

6. Birkmann, J. (2007) Risk and vulnerability indicators at different scales: Applicability, usefulness and policy implications. Environmental Hazards. -№7(1):20-31.

7. Carpenter, S.R., Walke, B.H., Anderies, J.M., Abel, N. (2001) From metaphor to measurement: resilience of what to what? Ecosystems, 765–781.

8. Hinkel, J. (2011) Indicators of vulnerability and adaptive capacity’: Towards a clarification of the science – policy interface. Global Environmental Change. №21(1):198-208.

9. IPCC (2012) Managing the Risks of Extreme Events and Disasters to Advance Climate Change Adaptation. A Special Report of Working Groups I and II of the Intergovernmental Panel on Climate Change, Cambridge University Press, Cambridge, UK, and New York, NY, USA.

10. IPCC (2001) Third Assessment Report - Climate Change 2001. Working Group I: The Scientific Basis. Summary for Policy Makers. Geneva, World Meteorological Organization andUnited Nations Environment Programme

11. Leichenko, R.M., O’Brien, K.L. (2008) Environmental Change and Globalization: Double Exposures. Oxford University Press, New York, NY.

12. Munich, R. (2013) Geo Risks Research, NatCatSERVICE, Münchener Rückversicherungs-Gesellschaft.

13. Miller, F., Osbahr, H., Boyd, E., Thomalla, F., Bharwani, S., Ziervogel, G., et al. (2010) Resilience and vulnerability: Complementary or conflicting concepts // Ecology and Society. 15(3):11-15.

14. Omarova, A.; Abdikerova, G. (2016) The social consequences of natural and man-made emergency: the regional aspect. International Journal of Environmental and Science Education. –V.11 Iss. 7, P. 1433-1442.

15. Pelling, M. (2003). The vulnerability of cities: natural disasters and social resilience. London; Sterling, VA : Earthscan Publications.

16. Shepherd, A., Mitchell, T., Lewis, K., Lenhardt, A. Jones, L., Scott, L and Muir-Wood, R. (2013) The geography of poverty, disasters and climate extremes in 2030. ODI, Met OFccie, RMS Publication

17. Updated and Expanded Terminology of Disaster Reduction: First Draft Compilation (2001) Doc., Inter-Agency Task Force on Disaster Reduction, Third Meeting of the Task Force, Geneva, 3-4 May 2001

18. Villagrán de Leon, J. C. (2012). Managing the Risks of Extreme Events and Disasters to Advance Climate Change Adaptation: Special Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change Cambridge University Press.

19. Abdikerova, G.O., Omarova, A.T. (2014) Totenshe zhaġdaylar zhane olardyn khalyktyn aleumettík koníl-kyyíne aserí [Disasters and their influence to the social well-being of population]// KazNU Bulletin. №4 (51):56-96.

20. Abdikerova, G.O. (2005) Kriterii tsivilizovannosti obshchestva v novykh modelyakh sotsializatsii lichnosti. Tsivilizatsiya chelovechestva. [Criteria of the civilization of society in the new models of socialization of the individual. Civilization of mankind] International scientific conference. – Almaty. 188-194

21. Ivakhnenko, Ye.N. (2009) Autopoyyezis informatsionnykh ob»yektov [Autopoiesis of information objects] Informational society 1:151-171.

22. Kryukova, T.L. (2010) Metody izucheniya sovladayushchego povedeniya: tri koping - shkaly. - Kostroma: KGU im. N.A. Nekrasova - Avantitul, - 64p.

23. Kryukova (2010) T.L. Psikhologiya sovladayushchego povedeniya v raznyye periody zhizni [Methods for studying coping behavior: three copy-scales.]. - Kostroma: KGU N. A. Nekrasov.

24. Survey and analytical information on identified trends in the development of emergency situations of natural and man-made nature that occurred on the territory of the Republic of Kazakhstan in 2015 // http://emer.gov.kz. 29.10.2016.

25. Osipov, V. I. (1995) Prirodnyye katastrofy v tsentre vnimaniya uchenykh [Natural catastrophes in the center of attention of scientists]. Bulletin of RAS. Vol. 65(6): 483-495.

26. Profir'yev, B.N. (2011) Ekonomicheskiye aspekty zashchity naseleniya i territoriy ot prirodnykh bedstviy [Economic aspects of protecting the population and territories from natural disasters] Economy of Civil Defense. Vol.1. 1. (1):19-26.

27. Shibutani T. (1999) Sotsial'naya psikhologiya [Social psychology]. - M .: Progress.

3-бөлім

ШЕТЕЛДІК ӘРІПТЕСТЕРДІҢ МАҚАЛАЛАРЫ

Раздел 3

СТАТЬИ ЗАРУБЕЖНЫХ КОЛЛЕГ

Section 3

ARTICLES OF FOREIGN COLLEAGUES

МРНТИ 15.81.45

Волянюк Н.[1], Ложкин Г.[2], Колосов А.[3]

[1]доктор психологических наук, профессор, e-mail: n.volianiuk1@gmail.com
[2]доктор психологических наук, профессор, e-mail: lozhkin35@gmail.com
Национальный технический университет Украины
«Киевский политехнический институт имени Игоря Сикорского», Украина, Киев
[3]кандидат психологических наук, доцент, Государственный научно-исследовательский институт физической культуры и спорта, Украина, Киев, e-mail: andriy_kolosov@i.ua

ТВОРЧЕСКИЕ СПОСОБНОСТИ КАК ИНДИВИДУАЛЬНЫЙ РЕСУРС КВАЛИФИЦИРОВАННОГО СПОРТСМЕНА

Творчество в той или иной форме присутствует во всех видах спорта (циклических, игровых, сложнокоординационных, скоростно-силовых и единоборствах).

Статья посвящена изучению творческих способностей спортсменов как мощного индивидуального ресурса, позволяющего достигнуть высших рубежей своего развития.

В работе использована батарея психодиагностических методик оценки особенностей интеллектуальных процессов и различных компонентов вербальной и невербальной креативности, а также методик для определения выраженности личностных качеств спортсменов. Изучение выраженности творческих способностей в различных видах спорта осуществлялось при помощи анализа экспертных оценок. В исследовании приняли участие 125 спортсменов разной квалификации – от 1 разряда до мастера спорта международного класса.

Сопоставление различных групп видов спорта и сравнение между собой по возможностям проявления творчества позволило зафиксировать их определенную гомогенность. Единоборства, игровые и сложно-координационные виды по творческим проявлениям являются наиболее близки между собой, как, в свою очередь, циклические и скоростно-силовые виды. Статистически значимые различия в уровне развития компонентов творческих способностей зафиксированы у представителей спортивных единоборств и циклических видов спорта. Личностными детерминантами актуализации творческих способностей в спортивной деятельности выступают: высокий уровень притязаний, мотивация достижения, независимость, избирательность в общении, социальная адаптированность, адекватная самооценка и интернальный локус контроля.

Ключевые слова: творческие способности, ресурс, спортивная деятельность, спортсмен, вид спорта, личностные детерминанты.

Volianiuk N.[1], Lozhkin G.[2], Kolosov A.[3]

[1]Doctor of Psychology, professor, e-mail: n.volianiuk1@gmail.com
[2]Doctor of Psychology, Professor, e-mail: lozhkin35@gmail.com
National Technical University of Ukraine «Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute», Ukraine, Kyiv,
[3]Senior researcher, PhD State Scientific Institute of Physical Culture and Sport of Ukraine
Laboratory of current and operative control of National teams' performance Head of laboratory,
Ukraine, Kyiv, e-mail: andriy_kolosov@i.ua

Creative abilities as an individual resource of a qualified athlete

Creativity in one form or another is present in all kinds of sports (cyclic, games, complex coordination, speed-strength and single combats).

The article is devoted to the study of the creative abilities of athletes as a powerful individual resource that allows them to reach the highest levels of their development.

In the work a large number of psych diagnostic techniques of an estimation of features of intellectual processes and various components of verbal and nonverbal creativity, and also techniques for definition

© 2017 Al-Farabi Kazakh National University

of expressiveness of personal qualities of sportsmen is used. The study of the expression of creative abilities in various sports was carried out by means of an analysis of expert assessments.

125 sportsmen of different qualifications – from 1 category to the master of sports of international class took part in the research.

Comparison of different groups of sports on the possibilities of manifestation of creativity made it possible to fix their definite homogeneity. Single combats, games and complex-coordination types of creative manifestations are the closest to each other, as in turn, cyclic and speed-power types. Statistically significant differences in the level of development of the components of creativity are recorded in the representatives of martial arts and cyclical sports. Personal determinants of actualization of creative abilities in sports activity are: high level of claims, motivation for achievement, independence, selectivity in communication, social adaptation, adequate self-esteem and an internal locus of control.

Key words: creative abilities, resource, sports activity, sportsman, kind of sport, personal determinants.

Волянюк Н.[1], Ложкин Г.[2], Колосов А.[3]

[1]психология ғылымдарының докторы, профессор, e-mail:n.volianiuk1@gmail.com
[2]психология ғылымдарының докторы, профессор, e-mail: lozhkin35@gmail.com
Украина ұлттық техникалық университеті,
Игорь Сикорский атындағы Киев политехникалық институты, Украина, Киев қ.,
[3]психология ғылымдарының кандидаты, доцент, Мемлекеттік дене шынықтыру және спорт ғылыми-зерттеу институты, Украина, Киев қ., e-mail: andiry_kolosov@i.ua

Кәсіби спортшының шығармашылық қабілеттері жеке ресурс ретінде

Шығармашылық (циклдік, ойындық, күрделі-үйлестіру, жоғары жылдамдық, күштік, жекпежектік) спорттың барлық түрінде кездеседі.

Мақала спортшылардың шығармашылық қасиетін зерттеуге арналған.

Көп спорт түрін салыстырып қараған кезде олардың біртектілігін аңғаруға болады. Зияткерлік үдерістердің сипаттамаларын және вербалды және вербалды емес шығармашылықтың әртүрлі компоненттерін бағалауға арналған психодиагностикалық әдістердің батареясы, сондай-ақ спортшылардың жеке қасиеттерін білдіру әдістерін анықтау. Зерттеуге әр түрлі дәрежедегі, 1-ші разрядтағы спортшыдан бастап, әлемдік спорт шеберіне дейін 125 спортшы қатысты. Спортты салыстыру және спорттың әртүрлі топтарын салыстыру және шығармашылық тұрғыдан бір-бірін салыстыру арқылы олардың белгілі біртектілігін түзуге болады. Шығармашылық көріністерге арналған бірыңғай ойын және қатаң координация түрлері бір-біріне жақын, өз кезегінде, циклдік және жылдамдықты көзқарастары бар.

Түйін сөздер: шығармашылық қабілеттер, ресурс, спорттық қабілеттілік, спортшы, спорт түрлері, тұлғалық детерминанттар.

Введение

Постановка проблемы. Усиление связи психологии с актуальными запросами общества отражается на расширении проблемного поля исследований в такой практической отрасли, как психология спорта. Большой разброс и диспропорция в интенсивности развития различных направлений психологии спорта привели к тому, что использование тренерами традиционных или прогрессивных технологий подготовки спортсменов не гарантирует ожидаемого эффекта. Это связано с несколькими проблемами: сложностью оптимального тейперинга (подводки) спортсмена к пику его соревновательной готовности; ограниченными представлениями о механизмах взаимодействия тренеров и спортсменов; низкой эффективностью применения фундаментальных психологических знаний по отношению к таким уникальным индивидуальностям, как выдающиеся спортсмены; ограниченными знаниями тренеров о себе и о своих возможностях.

Подготовка спортсменов высокого уровня зависит от многих условий: экономического обеспечения, организации тренировочного и соревновательного процессов, морального и материального стимулирования, планирования, отбора, восстановления, медицинского и научного обеспечения, популярности того или иного спорта. Значимость этих условий, естественно, различна. Но безусловно другое: восхождение к выдающемуся результату в спорте осуществляется через индивидуализацию стиля деятельности, которая возможна лишь при высоком уровне развития творчества.

Проблема творчества столь широка и многогранна, что трудно назвать область знания, где

бы она не была актуальной. Творчество в той или иной форме, в том или ином качестве проявляется во всех сферах жизнедеятельности человека, а, следовательно, является объектом исследований многих научных дисциплин. Исследования творчества в спорте, музыке, литературе, изобразительном искусстве, математике породили явные и имплицитные дискуссии между представителями различных направлений психологического знания о природе, механизмах развития и функционирования процесса творчества (Ильин, 1981; Моляко, 2007; Пиаже, 1996; Шадриков, 2009; Amabile, 1990; Mayer, 2005; Renzulli, 1978).

В последние годы психологами проведена большая работа по обобщению данных, полученных в ходе многих исследований. Логика развития представлений о творчестве ведет от упрощающих представлений о её природе к более сложным, в соответствии с которым творчество – это сложное образование, обязательными компонентами которого являются определенные личностные параметры (Renzulli, 1986; Torrance, 1988; Walberg, 2005). Любую деятельность, в результате которой создается нечто новое, можно назвать творческой (Volianiuk, 2017).

В настоящее время проблема творческих способностей развивается в нескольких направлениях. В первом направлении творческие способности отождествляются с максимальным уровнем развития умственных способностей человека (Ананьев, 1962; Теплов, 1985; Шадриков, 2009). Во втором направлении творческие способности понимаются как специфическая способность, в основе которой лежит дивергентное мышление (Пономарев, 1976; Ушаков, 2003; Холодная, 2002; Штерн, 1997; Eysenck H. J. (1985). В третьем направлении творчество определяется как общая способность по преобразованию прежнего опыта (Тихомирова, 2010; Gottfried A.W., Gottfried A.E., Guerin D.W., 2006; Guilford, 1967). В четвертом направлении творческие способности понимаются как интегральное качество личности, объединяющее когнитивную и личностную сферы (Amabile, 1985; Post, 1994; Torrance, 1970).

В своей работе М.М. Кашапов описывает обязательные характеристики творчества как вида деятельности: наличие созидающей социально и личностно значимой цели; наличие противоречия (умения вступить в спор с общепризнанным); наличие объективных (социальных, материальных) предпосылок, условий; наличие субъективных предпосылок (личностных качеств, мотивации, способностей, творческого мышления); новизна и оригинальность процесса или результата (Кашапов, 2012).

Если из перечисленных признаков мысленно исключить хотя бы один, то творческая деятельность либо не состоится, либо не может быть названа творческой. Творчество – процесс создания нового, который требует выхода за существующие границы знания. В ходе творческой деятельности, не ограниченной прагматическими результатами, возникает новое видение задачи (Моляко, 2007).

Только творческая, в самом широком смысле этого слова, деятельность приближает человека к цели быть самим собой, дает ему возможность реализовать возникающие у него потребности самореализации на качественно новом уровне. Наиболее полно эти потребности могут быть реализованы в сферах искусства и спорта, везде, где человек проявляет творческое начало своей деятельности. Между искусством и спортом много общего, однако, если в сфере искусства роль творческих способностей, как правило, не вызывает вопросов и сомнений, то отношение к проявлениям творческих способностей в спорте не так однозначно. Следует особо отметить, что в спорте человек испытывает постоянную потребность в расширении собственных границ возможного.

Глубокое исследование проблемы творчества в спортивной деятельности скрывает массу неизученных аспектов данного вопроса. Анализируя способности личности в соответствии с определенным видом деятельности, Б.М. Теплов (Теплов,1985), В.Д. Шадриков (Шадриков, 2009) и др. подразделяют их на менее или более профессионально значимые, которые могут быть «положительно» и «отрицательно» значимыми. На основании того, что одни и те же способности могут помогать в одной области и препятствовать в другой, исследователи спорта и специалисты-практики высказывают мнение о том, что актуализация творческого потенциала спортсмена в тренировочном процессе выступает помехой для него. Подобная позиция основана на подходе, при котором атлет рассматривался как объект педагогического воздействия, а в качестве субъекта выступает тренер, который подводит своего ученика к пику спортивной формы или выдающемуся результату.

Перед современной спортивной психологией стоит задача снять подобную односторонность взглядов на спортивную деятельности, так как при этом из поля зрения тренера и психолога

ускользает самое главное, а именно, личность спортсмена как субъекта спортивной деятельности, ее активность, духовность, самостоятельность, взаимодействие с социумом. С позиции субъектного подхода проблема изучения творческих способностей спортсмена, возможностей их проявления представляется малоизученной и актуальной.

Актуальность проблемы

Как в отечественной, так и мировой психологической литературе до сих пор не существует четкой иерархии понятий «одаренность», «способности», «талант», «гениальность», «творчество», «креативность». Терминологические неточности, которые возникают при недостаточно адекватном использовании данных понятий, часто приводят к определенным трудностям понимания контекста их использования. Разнообразие трактовок этих понятий в обыденной жизни не полностью отражает их содержательный и научный контент. Для адекватного понимания излагаемого ниже материала необходимо провести научный анализ перечисленных терминов и соотнести их с креативностью – понятием, которое является рабочим в данном исследовании.

Одаренность, творческие способности и талант определяются как относительно самостоятельные, количественно и качественно различающиеся понятия, которые достаточно четко укладываются в иерархизированную структуру.

Одаренность – наследственно детерминированная основа, на базе которой могут формироваться определенные способности и талант (Холодная, 1993).

Способности понимаются как качественное развитие задатков на основе направленного и целеустремленного воздействия. В концепции, предложенной В.Д. Шадриковым (Шадриков, 1996), выделяются следующие типы способностей: способности, определяющие успех деятельности; способности, направленные на познание других людей, определяющие успешность поведения.

Гениальность связана с высочайшим уровнем развития личности, позволяющим добиться непревзойденного мастерства и компетентности в какой-либо области (Ушаков, 2006).

Понятие «талант» выражает новое, более высокое качество способностей или однородный комплекс исключительных выдающихся способностей.

При совместном употреблении термины «одаренный» и «талантливый» выступают как род и вид. Всякий талантливый спортсмен (вообще человек) является вместе с тем и одаренным, но не каждый одаренный спортсмен может быть назван талантливым. Некоторым одаренным спортсменам еще предстоит достичь уровня талантливости, но не всем это удается.

Существенным представляется объяснение различий между одаренностью и талантливостью с позиций генетически возрастных изменений, когда первая выступает лишь в виде потенциального компонента, природной предпосылки, а вторая – как актуализирующийся под воздействием тренировочной и соревновательной деятельности процесс.

Работа над дефиницией понятия творчества позволила сделать некоторые обобщения того, что известно о креативности. Креативность – это способность адаптивно реагировать на необходимость в новых подходах и продуктах. Создание нового творческого продукта зависит от личности творца и силы его мотивации (Elliot A.S., Dweck C.S. (2005)). Креативному процессу свойственны: оригинальность, состоятельность и адекватность задаче. Многие продукты являются процессами, а многие процессы являются продуктами. А человек – одновременно и процесс, и продукт.

Креативность понимается как способность продуцировать необычные идеи, отклонятся от традиционных схем мышления и поведения, быстро и правильно решать проблемные ситуации (Csikszentmihalyi, 1990). Креативность является потенциальной склонностью к разностороннему мышлению и действию. Креативность позволяет человеку постоянно искать и находить оптимальный выход из ситуации, преодолевать или реконструировать её. Креативность может характеризовать как личность в целом, так и отдельные ее стороны, продукты деятельности, процесса их создания (Пиаже, 1996).

Обращаясь к проблеме проявления творческих способностей спортсмена, мы приходим к проблеме его деятельности, к определению места и значения внутренних ресурсов в спорте, к выявлению условий, при которых спортивная деятельность становится средством развития личности в целом и способностей в частности. Способности существуют только в развитии, осуществляемом в процессе определенной деятельности (Рензулли, 1997). Следовательно, способности не могут возникать и развиваться вне соответствующей практической или теоретической активности, об-

условливающей формирование психических процессов, свойств, которые, в свою очередь, осуществляют регуляцию деятельности и являются условием адекватного ее выполнения.

Способности человека могут входить и нередко входят в противоречие с требованиями внешнего мира. Может быть, творческое начало способностей заключается именно в том, чтобы выйти за границы этого мира. Развитие личности спортсмена происходит тогда, когда он не может реализовать требования спортивной деятельности. Это проявляется, прежде всего, в своеобразном заинтересованном отношении человека к новым способам деятельности (мотивационный компонент творческих способностей) и в оригинальных подходах к ее выполнению (операциональный компонент) (Guilford, 1979). Кроме того, творческие способности подкрепляются рядом специфических личностных качеств: независимостью, спонтанностью, силой «Я» и др.

Исходя из такого понимания, можно заключить, что в процессе творчества атлет в состоянии проявить оригинальность по отношению к привычному и традиционному. При этом прагматический смысл конечного результата не имеет определяющего значения для оценки эффективности творческих усилий. Следовательно, обратное утверждение о том, что в ситуации неопределенности любое решение проблемы, которое использует в своей основе не стереотипный подход, свидетельствует об активизации творческой деятельности.

Процесс социализации и практика воспитания в спорте в своей основе опираются непосредственно на стереотипы, на конформизм, с помощью которых обеспечивается единство и сплоченность всех членов спортивной команды, хотя при этом может подавляться творческое начало в спортсмене. Креативный атлет не всегда адекватно воспринимается командой, с трудом адаптируется в ней. Тренеры зачастую испытывают наибольшие трудности при общении, конфликтуют именно с нестандартными, одаренными спортсменами, выделяющимися из общей массы своими способностями (Gruber, 1986).

Цель работы – выявить особенности проявления творческих способностей у квалифицированных спортсменов различных видов спорта.

Методы и организация исследования

В работе использован комплекс психодиагностических методик, которые были апробированы С.И. Сальниковой в процессе подготовки диссертационного исследования под руководством Г.В. Ложкина (Ложкин, 1999) (табл. 1).

Таблица 1 – Комплекс психодиагностических методик исследования творческих способностей спортсменов

Диагностика креативности	Диагностика личностных свойств
Оценка частоты встречаемости слов (ЧВС) Тесты структуры интеллекта: Аналогии (А) Обобщение (О) Математические задачи (МЗ) Ряды чисел (РЧ) Выбор фигур (ВФ) Невербальный тест флюидного общего интеллекта (ФИ) Интерпретация картинок (ИК) Применение предметов (ПП) Дедукция (Д) Индукция (И) Словарная продуктивность (СП) Толкование слов (ТС)	Самооценка интеллекта (СИ) Уровень притязаний по интеллекту (УПИ) Общая самооценка наиболее значимых для личности параметров (характер, авторитет, внешность, уверенность в себе) (ОС) Основные тенденции поведения человека: - зависимость (З) - общительность (Общ) - стремление к борьбе (СБ) Мотивация достижения успеха (МДУ) Мотивация избежания неудачи (МИН) Фрустрационная толерантность (ФТ) Социальная адаптированность (СА) Уровень субъективного контроля (УСК) Психологический возраст (ПВ)

Изучение особенностей проявления творческих способностей спортсменов различных видов спорта осуществлялось при помощи анализа экспертных оценок. В качестве экспертов выступали квалифицированные спортсмены и тренеры, которые должны были в свободной форме сформулировать и проранжировать возможные проявления творчества в своем виде спорта. Для достижения большей степени обобщения все представленные экспертами виды спорта, име-

ющие сходный характер, были объединены в группы: циклические, игровые, спортивные единоборства, сложнокоординационные, а также скоростно-силовые виды спорта.

Далее анализировалась структура творческих способностей спортсменов и их взаимосвязь с рядом личностных психологических качеств, что проводилось с помощью комплекса методик, которые были разбиты на две группы.

В первую группу вошли методики, позволяющие определить особенности интеллектуальных процессов и различных компонентов вербальной и невербальной креативности, во вторую – методики определения выраженности личностных особенностей спортсменов (табл. 1).

В исследовании приняли участие 125 спортсменов разной квалификации – от 1 разряда до мастера спорта международного класса.

Результаты и их обсуждение

В широком смысле, творческая деятельность в сфере спорта проявляется в необходимости наличия следующих компонентов: творческое, или дивергентное, мышление как интеллектуальный процесс создания нового; оригинальность как способность спортсмена выдвигать разнообразные, необычные идеи, проявлять изобретательность, не шаблонность решений; любознательность как открытость к новому и неизвестному; воображение как создание новых образов в соответствии с творческими замыслами; интуиция как латентное дивергентное мышление, подсознательное постижение истины; эмоциональность и эмпатия как заинтересованное отношение личности к продуктивному процессу и ожидаемому результату; определенный объем специальных знаний и умений.

В данной работе творческие способности рассматриваются как индивидуальный ресурс, способствующий формированию творческого отношения к спортивной деятельности, импровизации и новаторству. Творческие способности представлены двумя основными компонентами – интеллектуальным и креативным.

Интеллектуальный компонент характеризует уровень развития умственных качеств личности высококвалифицированного спортсмена. Под ней понимается степень совершенства мыслительных операций, умение получать, использовать информацию и оперировать ею, делать аргументированные выводы и обобщения, необходимые для тренировочной и соревновательной деятельности (Gardner, 1993; Sternberg, 1988).

Креативный компонент проявляется в способностях как возможности порождать новые идеи, отклоняться от традиционных схем мышления и поведения, в способности к преодолению стереотипов, в способности чувствовать проблемы, в беглости и гибкости мышления, а также в оригинальности, инициативности, нестандартности.

Сопоставление различных групп видов спорта и их сравнение между собой по возможностям проявления творчества в зависимости от специфики деятельности показало их гомогенность. Раскрыть взаимосвязь между ними стало возможным посредством рангового корреляционного анализа, результаты которого представлены в табл. 2.

Таблица 2 – Востребованность творческих способностей в различных компонентах спортивной деятельности

Группа видов спорта	Ранг востребованности творческих способностей в компонентах спортивной деятельности							
	Подготовка			Организация тренировочного процесса	Взаимодействие		Индивидуальная деятельность	Стиль деятельности
	техническая	тактическая	физическая		с соперником	с партнером		
Циклические	3	2	4	1	7	8	5	6
Скоростно-силовые	2	1	7	3	4	5	6	8
Единоборства	1	3	6	8	2	7	5	4
Игровые	4	3	6	7	2	1	8	5
Сложно-координационные	1	4	5	8	6	7	3	2

Установлено, что для спортивных единоборств актуализация творческих способностей играет наибольшую роль в технической и тактической подготовке, формировании индивидуального стиля деятельности, а также в ходе взаимодействия с соперником; для скоростно-силовых – в тактической, технической подготовке, в организации тренировочного процесса; для игровых – во взаимодействии с партнером, с соперником, в тактической подготовке; для циклических – в организации тренировочного процесса, в тактической, физической и технической подготовке; для сложно-координационных – в технической подготовке и в процессе формирования индивидуальной деятельности и ее стилевых характеристик. Сопоставление различных групп видов спорта и их сравнение между собой по возможностям проявления творчества позволило зафиксировать их определенную гомогенность. Наиболее близки между собой по творческим проявлениям такие виды спорта, как: спортивные единоборства, игровые и сложно-координационные виды; циклические и скоростно-силовые виды. Первых объединяет друг с другом характер взаимодействия с соперником и сложность выполнения спортсменом различных спортивных элементов и действий, а вторых – цикличность повторения движений для перемещения собственного тела в пространстве.

Результаты эмпирического изучения востребованности творческих способностей у квалифицированных спортсменов представлены в табл. 3.

Из результатов, представленных в табл. 3, видно, что статистически значимые различия в уровне развития компонентов творческих способностей наблюдаются у представителей спортивных единоборств и циклических видов спорта. Первых отличает преобладание целого ряда как интеллектуальных, так и креативных (оригинальность, гибкость, продуктивность вербального и невербального мышления) компонентов творческих способностей, актуализация которых, на наш взгляд, обусловлена такими специфическими условиями тренировочной и соревновательной деятельности, как необходимость жесткого, контактного взаимодействия с соперником, лимитом времени для принятия решения, необходимостью ежесекундного мониторинга хода боя (бокс, фехтование) и др.

Таблица 3 – Особенности развития компонентов творческих способностей спортсменов в зависимости от вида спорта

Виды спорта	К	П	Д	И	П	С	ВС	А	О	З	Ч	Ф	И
Циклические	22,1	20,3	21,7	12,8	5,04	4,25	138,1	11,6	16,9	11,1	12,3	12,1	42
Скоростно-силовые	27,6	16,5	28,2	15,0	3,13	4,84	140,2	10,2	17,1	10,1	9,9	9,5	41
Единоборства	33,7	24,6	26,2	17,4	3,01	6,12	145,2	9,9	17,8	10,2	13,9	10,0	44
Игровые	29,2	22,9	24,4	14,1	4,88	5,03	142,4	8,7	16,2	11,6	10,4	9,9	43
Сложнокоординационные	25,8	19,8	20,7	16,2	4,72	4,97	129,4	9,4	18,4	10,8	11,5	10,4	40

Для представителей циклических видов спорта востребованность творческих способностей скорее всего ограничена спецификой условий соревновательной деятельности. В основе творческого развития личности конкретного спортсмена лежат противоречия между его потребностями и условиями окружающей среды, то есть возможностями их удовлетворения. Если эти противоречия незначительны, личность адаптирована к своему окружению, а основные потребности удовлетворяются естественным образом, то стремления к творчеству не возникает. В таких условиях только личность, имманентно обладающая импульсом творчества, продолжает искать нестандартные способы решения стандартных задач.

Приобщение к определённой деятельности закрепляет и развивает те личностные качества, которые ею в наибольшей мере востребованы (Rotter, 1975). Профессиональное занятие спортом создаёт у его представителей особый жизненный мир, формирует особый образ жизни, который вырабатывает соответствующие черты характера.

Для выявления личностных детерминант, опосредующих развитие творческих способностей спортсменов, в работе использован корреляционный анализ.

Эмпирическим путем установлено, что высокие показатели творческих способностей спортсменов положительно коррелируют как с общей самооценкой наиболее значимых личностных качеств (r = 0,698; P < 0,01), так и с самооценкой интеллекта (r = 0,482; P < 0,01). Это означает, что для квалифицированных спортсменов характерен высокий уровень осознания индивидуальных ресурсов. Личность характеризуется единством трех элементов ее сознания: интеллекта, чувства и воли. В соотношении между ними необходима гармония. Лишь развитый интеллект, опирающийся на сильную волю, позволяет достигать нужного результата, успешно реализовывать в тренировочной и соревновательной деятельности принимаемые решения.

Дальнейший анализ корреляционных связей показывает, что на различные проявления творческих способностей спортсменов сильное влияние оказывает социальная конформность (r = 0,286; P < 0,05), которую, в известной мере, можно рассматривать как показатель социальной адаптированности личности. Иными словами, стремление походить на себе подобных (быть как все), использование общего тезауруса ведет к повышению вербально-логического интеллекта спортсменов, свойственного определенному культурному слою. На другие показатели творческих способностей данный параметр практически не влияет. При этом наивысший уровень конформности демонстрируют представители игровых и командных видов спорта, в которых предъявляются повышенные требования к совместимости партнеров в процессе взаимодействия. Именно у этих спортсменов наблюдается наивысший уровень развития диагностируемых проявлений творчества.

Эффективность выполнения теста аналогий, который характеризует обстоятельность мышления, способность к комбинированию, зависит от степени удовлетворенности решениями и зависит от общего уровня притязаний личности (r = 0,718; P < 0,01), а уровень пространственного воображения предполагает отсутствие у спортсмена стремления к избеганию неудачи (r = 0,198; P < 0,05), опасений, связанных с возможностью ошибиться, справиться с задачей хуже других. Иначе, толерантность к неопределённости рассматривается как реакция спортсмена в ситуации высокой энтропии. Спортсмен, толерантный к неопределённости, способен продуктивно действовать при недостатке информации, брать на себя ответственность, способен принимать решения без долгих колебаний и боязни неудачи. В соревновательной ситуации он видит возможность развития и проявления своих способностей и навыков.

Отдельный блок составили параметры, не имеющие взаимозависимых связей. Они получены: по результатам тестирования частоты встречаемости слов (ЧВС), которая определяет избирательность мышления и проявляется в способности принимать быстрое и правильное решение, опираясь на свой прошлый речевой опыт; при оценке флюидного общего интеллекта (ФИ), который выявляет общий уровень невербального мышления спортсмена. Этот тест относится к разряду тех, которые выявляют общие способности с высокой долей наследственности и поэтому его результаты практически не зависят от культурных или социальных различий; по тесту «дедукция» (Д), который определяет семантическую гибкость и продуктивность невербального мышления; при определении беглости и гибкости вербального мышления при помощи теста «словарная продуктивность».

Анализ полученных результатов позволяет заключить, что в целом для спортсменов с высоким уровнем проявления творческих способностей свойственны следующие характерологические конструкты: высокий уровень притязаний, мотивация достижения, независимость, избирательность в общении, социальная адаптированность, адекватная самооценка и интернальный локус контроля.

Выводы

Творчество является важной составляющей деятельности как тренера, так и спортсмена, а творческие способности следует относить к значимым качествам субъекта спортивной деятельности. Области проявления творчества в спорте весьма разнообразны и обладают ярко выраженной спецификой в зависимости от вида, что отражается на показателях развития различных компонентов творческих способностей спортсменов – представителей одного вида спорта. В то же время, на основании общности проявления творчества в некоторых из них можно судить о сходном характере деятельности.

Сопоставление различных групп видов спорта их сравнение по возможностям проявления творчества позволило зафиксировать их определенную гомогенность. Единоборства, игровые и сложно-координационные виды по творческим проявлениям являются наиболее близки между собой, как, в свою очередь, циклические и ско-

ростно-силовые виды. Статистически значимые различия в уровне развития компонентов творческих способностей зафиксированы у представителей спортивных единоборств и циклических видов спорта. Личностными детерминантами развития и актуализации творческих способностей в спортивной деятельности выступают: высокий уровень притязаний, мотивация достижения, независимость, избирательность в общении, социальная адаптированность, адекватная самооценка и интернальный локус контроля.

Нацеленность тренера на раскрытие потенциала спортсмена требует создания определенных условий для его подготовки, при которых творческие способности должны как можно раньше раскрываться и полноценно развиваться.

Литература

1 Ананьев Б. Г. О соотношении способностей и одаренности / Б. Г. Ананьев // Проблемы способностей. – М.: АПН, 1962. – С. 68-70.

2 Ильин Е. П. Одаренность, способности, качество – синонимы или разные понятия? / Е.П. Ильин // Теория и практика физической культуры. – 1981. – № 9. – С. 48-51.

3 Кашапов М. М. Творческое профессиональное мышление как метапознавательная характеристика преподавателя / М. М. Кашапов // Развитие психологии в системе комплексного человекознания. Часть 2 / отв. ред. А.Л. Журавлев, В.А. Кольцова. – М.: Изд-во «Институт психологии РАН», 2012. – С. 506-510.

4 Ложкин Г. В. Творческие способности в спорте / Г. В. Ложкин, С. И.Сальникова, Е. Б. Терешина // Наука в олимпийском спорте. – 1999. – №3. – С. 75-81.

5 Моляко В. А. Творческая конструктология (пролегомены) / В. А. Моляко. – К.: Освита Украины, 2007. – 388 с.

6 Пиаже Ж. О природе креативности / Ж. Пиаже // Вестник Московского университета. Серия 14. – 1996. – № 2. – С. 8-17.

7 Пономарев Я. А. Психология творчества / Я. А. Пономарев. – М., 1976. – 302 с.

8 Психология творчества: школа Я.А. Пономарева / под ред. Д. В. Ушакова. – М.: Изд-во «Институт психологии РАН», 2006. – 624 с.

9 Рензулли Дж. Модель обогащающего школьного обучения / Дж. Рензулли, С.М. Рис // Основные концепции творчества и одаренности. – М.: Молодая Гвардия, 1997. – С. 214-242.

10 Теплов Б. М. Избранные труды: В 2 т. / Б. М. Теплов. – М.: Педагогика, 1985. – Т. 2. – 360 с.

11 Тихомирова Т. Н. Интеллект и креативность в условиях социальной среды / Т.Н. Тихомирова. – М.: Изд-во «Институт психологи РАН», 2010. – 230 с.

12 Ушаков Д. В. Интеллект: структурно-динамическая теория / Д. В. Ушаков. – М.: Институт психологии РАН, 2003. – 354 с.

13 Холодная М. А. Психология интеллекта. Парадоксы исследования [текст] / М.А. Холодная. – Спб: Питер, 2002. – 272 с.

14 Холодная М. А. Психологические механизмы интеллектуальной одаренности / М.А. Холодная // Вопросы психологии. – 1993. – №1. – С. 32-40.

15 Шадриков В. Д. От индивида к индивидуальности: введение в психологию / В.Д. Шадриков. – М.: Изд-во «Институт психологии РАН», 2009. – 656 с.

16 Шадриков В. Д. Психология деятельности и способности человека / В. Д. Шадриков. – М.: Логос, 1996. – 318 с.

17 Штерн В. Умственная одаренность / В. Штерн. – СПб., 1997. – 128 с.

18 Amabile T. M. (1985) Motivation and creativity: Effects of motivational orientation on creative writers / T. M. Amabile // Journal of Personality and Social Psychology. 1985. – Vol. 48. – P. 393-399.

19 Amabile T. M. (1990) Social influences on creativity: Evaluation, coaction, and surveillance / T. M. Amabile, P. Goldfarb, S. C. Brackfield // Creativity Research Journal. 1990. – Vol. 3. – P.6-21.

20 Csikszentmihalyi M. (1990) The domain of creativity / M. Csikszentmihalyi. M. A. Runco, R. S. Albert (Eds.) // Theories of creativity. Newbury Park, CA: Sage, 1990. – P. 190-212.

21 Elliot A. S., Dweck C. S. (Eds.). (2005) Handbook of competence and motivation / A. S. Elliot, C. S. Dweck (Eds.). – New York; London: Guilford Press, 2005.

22 Eysenck H. J. (1985) Personality and individual differences: a natural science approach / H. J. Eysenck, M. W. Eysenck. – New York : Plenium Press, 1985. – XVIII. – 424 p.

23 Gardner H. (1993) Frames of mind: A theory of multiple intelligences / H. Gardner – New York: Basic books, 1993. – P. 41-63.

24 Gottfried A. W., Gottfried A. E., Guerin D. W. (2006) The Fullerton Longitudinal study: a long-term investigation of intellectual and motivational giftedness / A. W. Gottfried, A. E. Gottfried, D. W. Guerin // Journal for the education of the gifted. – 2006. – Vol. 29(4). – P.430-450.

25 Gruber H. (1986) The self-construction of extraordinary / H. Gruber, Sternberg R.J., Davidson J.E. (Eds.) // Conceptions of giftedness. New York: Cambridge University Press, 1986. – P.247-263.

26 Guilford J. P. (1967) Measurement of creativity / J. P. Guilford // Exploration in Creativity. N.Y., 1967. – P.281-287.

27 Guilford J. P. (1979) Basic conceptual problems in the psychology of thinking [text] / by J. P. Guilford // San Diego. – 1979. – P.95-110.

28 Mayer R. E. (2005) The scientific study of giftedness / R. E., Mayer Sternberg R. J., Davidson J. E. (Eds.) // Conceptions of Giftedness. New York: Cambridge University Press, 2005. P. 437–447.

29 Post F. (1994) Creativity and psychopathology. A study of 291 world famous men / F. Post // British journal of Psychiatry. – 1994. – Vol. 165. – P. 22–24.

30 Renzulli J. S. (1978) What Makes Giftedness? Reexamining a Definition / J. S. Renzulli. – Phi DeltaKappan. – 1978. – 60 (3). – P. 180-184, 261.

31 Renzulli J. S. (1986) The three-ring conception of giftedness: A developmental model for creative productivity / J. S. Renzulli, Sternberg R. J., Davidson J. E. (Eds.) // Conceptions of Giftedness. New York: Cambridge University Press, 1986. P. 53–92.

32 Rotter J. B. (1975) Some problems and misconceptions related to the construct of internal versus external control of reinforcement / J. B. Rotter // Journal of Consulting and Clinical Psychology. – 1975. – Vol. 43. – P. 56–67.

33 Sternberg R. I. (1988) Mental self-govemment: A theory of intellectual styles and their development / R. I. Sternberg // Hum. Devel. – 1988. – V. 31. – P.197 – 221.

34 Torrance E. P. (1970) Individual differences in creativity among secondary school students / E. P. Torrance // The High school Journal. – 1970. – V. 53. – № 8. – p. 424-438.

35 Torrance E. P. (1988) The nature of creativity as main test in its testing / E. P. Torrance // In: The nature of creativity. – N.Y.: Cambridge University Press. – 1988. – P. 43-75.

36 Volianiuk N. Yu. (2017) Psychological structure of innovative potential of a personality / Volianiuk N. Yu. , Bokovets O. I. / Science and Education. – 2017. – №1. – P. 9-15.

37 Walberg H. J. (2005) Making giftedness productive / H. J. Walberg, S. J. Paik, R. J. Sternberg, J. E. Davidson (Eds.) // Conceptions of giftedness. 2nd ed. New York: Cambridge University Press, 2005. – P. 395-410.

38 Zimmerman B. J. (1990) Student differences in self-regulated learning: relating grade, sex, and giftedness to self-efficacy and strategy use / B. J. Zimmerman, M. Martinez-Ponz // Journal of educational psychology. – 1990. – Vol. 82(1). – P. 51-59.

References

1 Ananiev, B. G. (1962). O sootnoshenii sposobnostej i odarennosti [On the ratio of abilities and giftedness]. Problems of abilities (pp. 68-103). Moscow: APN [in Russian].

2 Ilyin, E. P. (1981). Odarennost', sposobnosti, kachestvo – sinonimy ili raznye ponjatija? [Giftedness, ability, quality – synonyms or different concepts?]. Theory and Practice of Physical Culture, 9, 48-51 [in Russian].

3 Kashapov, M. M. (2012). Tvorcheskoe professional'noe myshlenie kak metapoznavatel'naja harakteristika prepodavatelja [Creative professional thinking as a teacher metacognitive characteristics]. Moscow: Publishing House of the "Institute of Psychology RAN" [in Russian].

4 Lozhkin, G. V., & Sal'nikova S. I., & Tereshina, E. B. (1999). Tvorcheskie sposobnosti v sporte [Creative abilities in sports]. Science in Olympic Sport, 3, 75-81 [in Russian].

5 Molyako, V. A. (2007). Tvorcheskaja konstruktologija (prolegomeny). [Creative constructology (prolegomena)]. Kyiv: Education of Ukraine [in Russian].

6 Piaget, J. (1996). O prirode kreativnosti [On the Nature of Creativity]. The Bulletin of the Moscow University. Series 14, 2, 8-17 [in Russian].

7 Ponomarev, Ja. A. (1976). Psihologija tvorchestva [Psychology of creativity]. Moscow [in Russian].

8 Ponomarev, Ja. A. (2006). Psihologija tvorchestva: shkola Ja.A.Ponomareva [Psychology of creativity: school Ya. A. Ponamareva]. Moscow: Izd-vo «Institut psihologii RAN» [in Russian].

9 Renzooli, J. & Ris, S. M. (1997). Model' obogashhajushhego shkol'nogo obuchenija [The Model of Enriching School Education]. Basic concepts of creativity and giftedness. Moscow: Young Guard [in Russian].

10 Teplov, B. M. (1985). Izbrannye trudy: v 2 t. [Selected Works: 2 t.]. Moscow: Pedagogika [in Russian].

11 Tikhomirova, T. N. (2010). Intellekt i kreativnost' v uslovijah social'noj sredy [Intellect and creativity in a social environment]. Moscow: Publishing house «Institute of Psychologists of the Russian Academy of Sciences» [in Russian].

12 Ushakov, D. V. (2003). Intellekt: strukturno-dinamicheskaja teorija [Intellect: Structural Dynamic Theory]. Moscow: Institute of Psychology RAS [in Russian].

13 Holodnaya, M. A. (2002). Psihologija intellekta. Paradoksy issledovanija [Psychology of intelligence: The paradoxes of the study]. St. Petersburg: Peter [in Russian].

14 Holodnaya, M. A. (1993). Psihologicheskie mehanizmy intellektual'noj odarennosti [Psychological mechanisms of intellectual giftedness]. Questions of psychology, 1, 32-40 [in Russian].

15 Shadrikov, V. D. (2009). Ot individa k individual'nosti: vvedenie v psihologiju [From individual to individuality. Introduction to psychology]. Moscow: Publishing House «Institute of psychology of RAS» [in Russian].

16 Shadrikov, V. D. (1996). Psihologija dejatel'nosti i sposobnosti cheloveka [Psychology of human activities and abilities]. Moscow: Logos [in Russian].

17 Stern, V. (1997). Umstvennaja odarennost' [Mental talent]. St. Petersburg [in Russian].

18 Amabile, T. M. (1985). Motivation and creativity: Effects of motivational orientation on creative writers. Journal of Personality and Social Psychology, 48, 393-399 [in English].

19 Amabile, T. M., & Goldfarb, P., & Brackfield, S. C. (1990). Social influences on creativity: Evaluation, coaction, and surveillance. Creativity Research Journal, 3, 6-21 [in English].

20 Csikszentmihalyi, M., & Runco, M. A., & Albert, R. S. (Eds.). (1990). The domain of creativity. Theories of creativity. Newbury Park, CA: Sage, 190-212 [in English].

21 Elliot, A. S., & Dweck, C. S. (Eds.). (2005). Handbook of competence and motivation. New York; London: Guilford Press [in English].

22 Eysenck, H. J., & Eysenck, H. J. (1985). Personality and individual differences: a natural science approach. New York: Plenium Press [in English].

23 Gardner, H. (1993). Frames of mind: A theory of multiple intelligences. New York: Basic books [in English].

24 Gottfried, A. W., & Gottfried, A. E., & Guerin, D. W. (2006). The Fullerton Longitudinal study: a long-term investigation of intellectual and motivational giftedness. Journal for the education of the gifted, 29(4), 430-450 [in English].

25 Gruber, H., & Sternberg, R. J., & Davidson, J. E. (Eds.). (1986). The self-construction of extraordinary. Conceptions of giftedness. New York: Cambridge University Press [in English].

26 Guilford, J. P. (1967). Measurement of creativity. Exploration in Creativity. N.Y., 281-287 [in English].

27 Guilford, J. P. (1979). Basic conceptual problems in the psychology of thinking [text]. San Diego, 95-110 [in English].

28 Mayer, R. E., & Sternberg, R. J., & Davidson, J. E. (Eds.). (2005). The scientific study of giftedness. Conceptions of Giftedness. New York: Cambridge University Press, 437–447 [in English].

29 Post, F. (1994). Creativity and psychopathology. A study of 291 world famous men. British journal of Psychiatry, 165, 22–24 [in English].

30 Renzulli, J.S. (1978). What Makes Giftedness? Reexamining a Definition. Phi DeltaKappan, 60 (3), 180-184 [in English].

31 Renzulli, J.S., & Davidson, J.E. (Eds.). (1986). The three-ring conception of giftedness: A developmental model for creative productivity. Conceptions of Giftedness. New York: Cambridge University Press, 53–92 [in English].

32 Rotter, J. B. (1975). Some problems and misconceptions related to the construct of internal versus external control of reinforcement. Journal of Consulting and Clinical Psychology, 43, 56–67 [in English].

33 Sternberg, R.I. (1988). Mental self-govemment: A theory of intellectual styles and their development. Hum.Devel, 31, 197-221 [in English].

34 Torrance, E.P. (1970). Individual differences in creativity among secondary school students. The High school Journal, 53 (8), 424-438 [in English].

35 Torrance, E.P. (1988). The nature of creativity as main test in its testing. In: The nature of creativity. N.Y.: Cambridge University Press, 43-75 [in English].

36 Volianiuk, N. Yu., & Bokovets, O. I. (2017). Psychological structure of innovative potential of a personality. Science and Education, 1, 9-15 [in English].

37 Walberg, H.J., & Paik, S.J., & Sternberg, R.J. (Eds.) (2005). Making giftedness productive. Conceptions of giftedness. 2nd ed. New York: Cambridge University Press, 395-410 [in English].

МАЗМҰНЫ – СОДЕРЖАНИЕ

1-бөлім Психология | **Раздел 1 Психология**

Борбасова Г.Н., Жолдасова М.К., Кустубаева А.М.
Эмоция механизмінің психофизиологиялық теориялары 4

Сарбасова Г.Ж.
Студент-психологтардың эмоционалды ұстамдылығы 13

2-бөлім Социология | **Раздел 2 Социология**

Абдикерова Г.О.
Социальный капитал: основные концепции и стратегии 24

Биекенов К.У., Мамытканов Д.К.
Интеллектуальный потенциал кафедры в социальной модернизации образования 34

Сарсимбаев Б.Б., Амитов С.А.
Теоретические подходы изучения доверия к социально-экономическим институтам общества 44

Омарова Ә.Т., Дүйсенова С.М., Сұлтанова А.М.
Халықтың төтенше жағдайлардағы әлеуметтік қорғансыздығы 54

3-бөлім Шетелдік әріптестердің мақалалары | **Раздел 3 Статьи зарубежных коллег**

Волянюк Н., Ложкин Г., Колосов А.
Творческие способности как индивидуальный ресурс квалифицированного спортсмена 68

CONTENTS

Section 1
Psychology

Borbasova G.N., Zholdasova M.K., Kustubayeva A.M.
Psychophysiological theories of emotion mechanism 4

Sarbasova G.Z.
Emotional stability of students-psychologists 13

Section 2
Sociology

Abdikerova G.O.
Social capital: basic concepts and strategies 24

Byekenov K.U., Mamytkhanov D.K.
Intellectual potential of department in social modernization of education 34

Sarsimbayev B.B., Amitov S.A.
Theoretical approaches to the study of trust to socio-economic institutes of society 44

Omarova A. T., Duisenova S.M., Sultanova A.M.
Social vulnerability of the population in emergency situations 54

Section 3
Articles of foreign colleagues

Volianiuk N., Lozhkin G., Kolosov A.
Creative abilities as an individual resource of a qualified athlete 68